

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ЖУР Алла Михайлівна

**Соціальна прaxeологія як теорія і технологія
організаційної життєдіяльності/Social praxeology as the
theory and technology of organizational life activity**

спеціальність: 8.13010201 – Соціальна робота
магістерська програма – Соціальна робота
Магістерська робота

Виконала студентка групи СРм-21
А.М. Жур

Науковий керівник:
д.психол.н., професор А.В. Фурман

Магістерську роботу
допущено до захисту:

«__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ-2017

РЕЗІЮМЕ

Робота містить 100 сторінок, 91 – основного тексту, 2 рисунки, список використаних джерел налічує 102 найменування.

Мета дослідження: на теоретико-методологічних засадах праксеології як комплексної науки про людську діяльність і працю обґрунтувати об'єкт, предмет, принципи, методи і технології соціальної праксеології як практико зорієнтованої дисципліни про створення оптимальних умов повсякденної життєдіяльності як родинних, професійних, громадських та інших спільнот, так і окремих особистостей. **Об'єктом дослідження** є система оптимальної організації спільнотами, групами, особистістю власної повсякденної життєдіяльності, а його **предметом** – об'єкт, предмет, принципи, методи і технології соціальної праксеології як нової практико зорієнтованої дисципліни соціономічного спрямування.

Серед основних **методів** використовувалися: системного обґрунтування, історичної реконструкції, структурного аналізу, діалектичний, герменевтичний.

Теоретична новизна одержаних результатів. Проведений аналіз феномену соціальної праксеології дозволив намітити шляхи побудови моделі підвищення ефективності життєдіяльності соціального працівника. **Практичне значення роботи.** Результати магістерської роботи можуть бути використані у професійній діяльності управлінців, практичних психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів, соціологів, філософів як важливий інструмент застосування соціальної праксеології.

Ключові слова: праксеологія, тектологія, вчинок, суб'єкт вчинку, операція, екзистенційна операція, активація, внутрішній контроль, саморегуляція, самоефективність.

RESUME

Work contains 100 pages, 91 – basic text, 2 figures, list of the used sources from 102 names.

Research purpose: on the theoretical and methodological bases of praxeology as complex science about human activity and labour grounded object, subject, principles, methods and technologies of social praxeology as the practical orientated discipline about creation of optimum terms of everyday vital functions as domestic, professional, public and other associations, so individuals. The system of optimum organization by association is a research **object**, by a group, by personality of own everyday vital functions, and his **subject** – object, object, principles, methods and technologies of social praxeology as a new practical orientated discipline of socionomical direction.

Among basic **methods** which allowed to realize formulated in aim, it is necessary to specify principle of the system, history, structuralistic, dialectical, hermeneutics .

Theoretical novelty of the got results. The conducted analysis to the phenomenon of social praxeology allowed to set the ways of construction of model of increase of efficiency of vital functions of social worker. Practical value of work. Master's degree job performances can be used in professional activity of managers, practical psychologists, social workers, social teachers, sociologists, philosophers as an important instrument of application of social praxeology.

Keywords: praxeology, tectology, act, subject of act, operation, existence operation, activating, internal control, self-regulation, self-effective.

АНОТАЦІЯ

Жур Алла Михайлівна. Соціальна праксеологія як теорія і технологія організаційної життєдіяльності. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 8.13010201 – «Соціальна робота». – Тернопільський національний економічний університет. Юридичний факультет. – Тернопіль, 2016.

У магістерській роботі висвітлено історію становлення праксеології та описано її предмет й основні принципи; обґрунтовано соціальну праксеологію як самодостатню програму комплексних наукових досліджень умов, засобів та нормативів ефективної життєдіяльності груп, колективів, людських спільнот. Також сформульовано практичні рекомендації щодо організації особистістю, у тому числі й соціального працівника, власної ефективної життєдіяльності як сукупності оптимальних умов, методів, засобів.

ANNOTATION

Zhur Alla Mykhaylivna. Social praxeology as the theory and technology of organizational life activity. – Manuscript.

Research on the receipt of educational-qualifying level of master's degree after speciality 8.13010201 – «Social work». – the Ternopil national economic university. Faculty of law. – Ternopil, 2016.

In master's degree work the history of becoming of praxeology is reflected and to describe its object and basic principles; grounded social praxeology as a full program of complex scientific researches of terms, facilities and norms of effective vital functions of groups, collectives, human associations. Practical recommendations are also formulated in relation to organization by personality, including social

worker, own effective vital functions as aggregates of optimum terms, methods, facilities.

ПЛАН

ВСТУП

РОЗДІЛ 1.

ПРЕДМЕТ І ПРИНЦИПИ ПРАКСЕОЛОГІЇ ЯК КОМПЛЕКСНОЇ НАУКИ ПРО ПРАЦЮ І ДІЯЛЬНІСТЬ

1.1. Постановя об'єкта і предмета праксеології

1.2. Основні принципи праксеології як соціально зорієнтованої науки

Висновки до розділу 1

РОЗДІЛ 2.

СОЦІАЛЬНА ПРАКСЕОЛОГІЯ ЯК ПРОГРАМА КОМПЛЕКСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УМОВ, ЗАСОБІВ І НОРМАТИВІВ ЕФЕКТИВНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДСЬКИХ СПІЛЬНОТ

2.1. Теоретико-методологічні засади соціальної праксеології

2.2. Технологія соціально-праксеологічних досліджень як взаємодоповнення умов і засобів якісної життєдіяльності людей

2.3. Норми і приписи соціальної праксеології як керівництво до раціонального використання людиною ресурсів життєдіяльності

Висновки до розділу 2

РОЗДІЛ 3.

ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСТЮ ВЛАСНОЇ ЕФЕКТИВНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Концепція самоефективності особистості Альберта Бандури, її праксеологічне і прикладне значення

3.2. Інструкції і рекомендації щодо створення оптимальних умов життєдіяльності соціального працівника

Висновки до розділу 3

ВИСНОВКИ

СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1.	
ПРЕДМЕТ І ПРИНЦИПИ ПРАКСЕОЛОГІЇ	
ЯК КОМПЛЕКСНОЇ НАУКИ ПРО ПРАЦЮ І ДІЯЛЬНІСТЬ	
1.1. Постановня об'єкта і предмета праксеології	7
1.2. Основні принципи праксеології як соціально зорієнтованої науки	16
Висновки до розділу 1	27
РОЗДІЛ 2.	
СОЦІАЛЬНА ПРАКСЕОЛОГІЯ ЯК ПРОГРАМА КОМПЛЕКСНИХ	
НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УМОВ, ЗАСОБІВ І НОРМАТИВІВ	
ЕФЕКТИВНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДСЬКИХ СПІЛЬНОТ	
2.1. Теоретико-методологічні засади соціальної праксеології	29
2.2. Технологія соціально-праксеологічних досліджень як взаємодоповнення умов і засобів якісної життєдіяльності людей	38
2.3. Норми і приписи соціальної праксеології як керівництво до раціонального використання людиною ресурсів життєдіяльності	44
Висновки до розділу 2	53
РОЗДІЛ 3.	
ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСТЮ	
ВЛАСНОЇ ЕФЕКТИВНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ	
3.1. Концепція самоефективності особистості Альберта Бандури, її праксеологічне і прикладне значення	55
3.2. Інструкції і рекомендації щодо створення оптимальних умов життєдіяльності соціального працівника	79
Висновки до розділу 3	87
ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ	92

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Фундатор праксеології польський філософ Тадеуш Котарбінський відзначав, що необхідно знайти загальні закони будь-якої людської діяльності і вивести на цій основі найбільш загальні правила такої діяльності. Учений виділив дві основні особливості праксеології як науки. По-перше, праксеологія постає як дисципліна, що синтезує дані різних наук, які відносяться до організації праці. Вона поєднує в єдину систему все накопичене людством у сфері організації праці, синтезуючи тільки те, що має загальний характер відносно будь-якої діяльності. По-друге, праксеологія, інтегруючи різні дані з погляду певного цільового завдання, дає більш чітку орієнтацію для тих наук, матеріал яких вона використовує і збагачує.

У даний час праксеологія має статус програмно-концептуального проекту, тобто проекту спеціальної наукової дисципліни, що презентує загальну теорію організації діяльності. Практиологія – це також загальна методологія, що розглядає способи діяльності (у тому числі і розумової) з погляду їх практичних властивостей, тобто в значенні їх ефективності. Для того щоб бути ефективною, діяльність повинна бути результативною, продуктивною або плідною (тобто досягати поставленої мети), правильною (точною, адекватною, тобто максимально наближатися до взірця – норми, що задається), чистою (максимально уникати непередбачених наслідків і непотрібних додаткових включень), надійною (прийоми діяльності більше надійні, чим більша об'єктивна можливість досягнення цими прийомами наміченого результату) і послідовною. Фактично, основний критерій практичної успішності будь-якої вчинкової дії – її доцільність.

Мета дослідження: на теоретико-методологічних засадах праксеології як комплексної науки про людську діяльність і працю обґрунтувати об'єкт, предмет, принципи, методи і технології соціальної праксеології як практико зорієнтованої дисципліни про створення оптимальних умов повсякденної життєдіяльності як родинних, професійних, громадських та інших спільнот, так і окремих особистостей.

Завдання дослідження: 1) висвітлити історію становлення праксеології та описати її предмет й основні принципи; 2) обґрунтувати соціальну праксеологію як самодостатню програму комплексних наукових досліджень умов, засобів та нормативів ефективної життєдіяльності груп, колективів, людських спільнот; 3) сформулювати практичні рекомендації щодо організації особистістю, у тому числі й соціального працівника, власної ефективної життєдіяльності як сукупності оптимальних умов, методів, засобів.

Об'єктом дослідження є система оптимальної організації спільнотою, групою, особистістю власної повсякденної життєдіяльності, а його **предметом** – об'єкт, предмет, принципи, методи і технології соціальної праксеології як нової практико зорієнтованої дисципліни соціономічного спрямування.

Теоретико-методологічну основу дослідження складає поєднання історичного, логічного, діалектичного та герменевтичного методологічних підходів, що надає змогу розкрити сутність праксеологічної теорії, яка становить основу побудови стратегії оптимізації людської організаційної життєдіяльності й сприяє підвищенню її ефективності. Серед основних методологічних засновків слід назвати принципи об'єктивності та неупередженості аналізу, принцип критичного осмислення досліджуваного матеріалу, а також принцип єдності логічного та історичного.

Серед основних **методів**, які дозволили реалізувати сформульовану мету, слушно вказати на такі: *методи системного обґрунтування* (він став засадничим способом для проведення дослідження концепцій організаційної життєдіяльності, запропонованих представниками праксеологічного підходу);

метод історичної реконструкції (тобто розкриття логічної наступності та головних закономірностей становлення праксеологічних вчень); *метод структурного аналізу* (визначено основні ідеї, категорії і поняття соціальної праксеології, а також відстежено структурний зв'язок між ними); *діалектичний метод* (виявлення внутрішніх суперечностей, що притаманні тлумаченню феномену життєдіяльності у праксеологічній теорії, обґрунтування взаємодоповненості методологічних підходів, які використовують для оптимізації життєдіяльності); *герменевтичний метод* (критичний аналіз праць представників праксеології).

Наукова новизна одержаних результатів. Проведений аналіз феномену соціальної праксеології дозволив намітити дієві, науково обґрунтовані шляхи побудови моделі підвищення ефективності життєдіяльності соціального працівника.

Практичне значення роботи. Результати магістерської роботи можуть бути використані у професійній діяльності управлінців, практичних психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів, соціологів, методологів як важливий інструмент застосування соціальної праксеології.

Впровадження результатів роботи. Магістерське дослідження виконувалося у 2015-2016 роках на базі юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету.

За структурою робота складається із трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ПРЕДМЕТ І ПРИНЦИПИ ПРАКСЕОЛОГІЇ ЯК КОМПЛЕКСНОЇ НАУКИ ПРО ПРАЦЮ І ДІЯЛЬНІСТЬ

1.1. Постановля об'єкта і предмета праксеології

Вивчення історії становлення праксеологічної теорії організаційної життєдіяльності в контексті розвитку соціальної науки досі не мало систематичного характеру. Адже зарубіжними і вітчизняними вченими досліджувалися лише окремі аспекти цих концепцій (суспільно-політичний, економічний, морально-етичний та ін.), хоча й досі мало робіт, які б містили комплексний аналіз праксеології Т. Котарбінського [31; 41; 44] та концепції самоефективності А. Бандури [96; 97; 99] як невід'ємних частин філософії життєдіяльності.

Наше дослідження ґрунтується на фундаментальних ідеях дослідників світової та української історії філософії та соціальної думки, насамперед тих, які піддавали науковому аналізу теорії ефективної життєдіяльності (В.П. Андрущенко, В.І. Абрамов, В.Х. Арутюнов, І.В. Бичко, А.К. Бичко, О.М. Веретюк, М.М. Верніков, Л.В. Губерський, А.О. Довгань, Л.Г. Комаха, А.Є. Конверський, В.Г. Кремень, А.М. Лой, О. Г. Льовкіна, В.І. Патрушев, В.Б. О कोरोков, В.М. Свінцицький, Ю.П. Сурмін, В.О. Храмов, В.І. Ярошовець та ін. [8; 15; 38; 41; 43; 44; 61; 78; 83]).

Праксеологія – це наука про діяльність. Вона стверджує, що в основі розвитку людини лежить дія. Праксеологія – це філософська дисципліна, яка

стосується загальних законів будь-якої роботи чи діяльності людини; вона постає загальною роботою ефективної організації діяльності.

Головним завданням праксеології є ознайомлення людей з основами досконалої, себто бездоганної діяльності, таким же чином, як граматики і стилістики знайомлять із основами правильного вживання та написання слів. Ця наука займається певним видом людської діяльності, а саме – цілеспрямованою діяльністю. Практика розуміє дії людей дуже широко, всупереч тому переконанню, що, скажімо, розмови, – це «ніяка не діяльність». З точки зору праксеології не завжди так, бо люди, які зовні байдужі, та бездіяльні, не дієві, то з погляду праксеології вони все ж таки діють, вчиняють, але по своєму; якщо вони, наприклад, доглядають за чим-небудь або ж, думають – то це є їхній спосіб дій. Тільки людина, позбавлена свідомості – спляча, котра знаходиться під наркозом чи у стані сп'яніння – в розумінні праксеології не діє. Навіть якщо вона щось і робить несвідомо, така «діяльність» праксеологію не цікавить. Таким чином, вона не розглядає, до прикладу, напади божевілля у алкоголіка, що влаштовує рейвах у квартирі, вчинки божевільних, поведінку маленьких дітей тощо. Розуміння діяльності в праксеології цілеспрямовано включає тільки свідомі дії, тобто такі, в яких дійова особа повністю віддає собі звіт і які виконує відповідно власній волі. Справа в тому, що граматики дії, тобто практика, цікавиться цілеспрямованою діяльністю людини, причому з точки зору її досконалості.

Отже, предмет праксеології – людська діяльність як така, але за умови, що вона свідомо і цілеспрямована.

Відтак завдання праксеології постають у такій формі:

- 1) знайти загальні закони будь-якої людської діяльності і їх загальні норми та правила;
- 2) з'ясувати позитивні і негативні сторони діяльності;
- 3) простежити динаміку прогресу майстерності людини, бо ідеалом праксеології є майстерність;

4) здійснити аналітичний опис елементів та форм дії.

Ідеолог праксеології Т. Котарбінський вважав, що «програма праксеології покликана проаналізувати техніку і аналітично описати елементи і форми раціональної діяльності, створити т. зв. «граматику дії» в порядку вироблення найбільш загальних норм максимальної доцільності дій, зокрема, у вигляді системи загально технічних рекомендацій та застережень стосовно професійної індивідуальної та колективної діяльності (роботи)» [31, с. 53]. «Праксеологічною проблематикою, займалися і займаються політичні діячі, історики, соціологи, економісти (Г. Плеханов, Є. Слуцький), філософи (Б. Прус, К. Твардовський), методологи (Ж. Гостеле, Г. Щедровицький, А. Фурман), дослідники проблематики організації праці (П. Гаст, П. Керженцев, О. Ерманський)» [див. дет. 44, с. 48].

Загальну теорію досконалості дії почав будувати Т. Котарбінський, називаючи її праксеологією. У ній були впорядковані елементи, почерпнуті із різноманітних джерел. Ядро праксеології є плодом власних роздумів польського філософа. Ця наука в загальному вигляді та її спеціальні розділи знаходяться ще на етапі розвитку і кристалізації. Практиологія безпосередньо пов'язана із більш загальними теоріями. Учений прилаштовує її серед філософських наук, а саме, в етиці та у логіці. Етика охоплювала б тоді міркування над людськими справами з точки зору не тільки справедливості, але також задоволення і досконалості. Практиологія розміщується в логіці як загальна методологія. Математики, розвиваючи теорію ймовірностей і евристику, проявляли праксеологічну точку зору, приєднуючи до набору удосконалюючих методів математичні методи. Особливо наявний тісний контакт у праксеології з соціальною економікою. Існували спроби трактувати праксеологію як науку про раціональні дії в межах економіки.

Праксеологія користується узагальненнями, які черпає зі спеціальних наук – загальної психології, психології тварин, соціальної психології, соціології, економіки і таких синтетичних наук, як наука про працю, наука

організації та управління, кібернетики, наука про програмування, аналіз операцій і т. ін. На жаль у повсякденному житті мало хто користується принципами чи методами праксеології, бо вона не є обов'язковою до вивчення нормативною дисципліною в школах чи хоча б вищих навчальних закладах. А можливо завдяки виведенню праксеології на широкий загаль, людська діяльність і праця (які є основою динаміки суспільства) стали б ефективнішими.

Всі відомі джерела та групи праксеології слушно по групувати у такий спосіб:

1. Узагальнення власного практичного досвіду на ґрунті спостереження того, що повторюється, і вилучення непотрібних елементів.

2. Використання практичного досвіду інших суб'єктів, з'ясування причин їх успіху і невдач, засвоєння передової техніки.

3. Засвоєння праксеологічних приказок і прислів'їв.

4. Байки, казки і література загалом.

5. Праці мислителів, які мають праксеологічний аспект («Горгій» Платона, «Державець» Н. Макіавеллі, «Нова Атлантида» Ф. Бекона).

6. Спеціальні праці з того чи іншого мистецтва (наприклад, поради кухарів).

7. Дані інших наук (біологія, медицина, спорт, військова справа).

Праксеологія має узагальнити ці всі джерела. Всі ці правила мають рекомендаційний характер.

Проблема діяльності завжди є проблемою дослідження основ людського життя. Найвищою ознакою людського способу буття є те, що його умови не є чимось лише даним, наявним, готовим; вони створюються в процесі історичного саморозвитку людини. Практична діяльність у людському суспільстві, на відміну від процесу життєдіяльності в тваринному світі, визначається не біологічними чинниками, а історично виробленим відповідним соціокультурним розвитком. Історія приводить нам багато прикладів, з яких випливає, що результативні дії, з певної точки зору, нібито повторюються, а

отже, дозволяють себе певним чином згрупувати і класифікувати. Зокрема, це – поділ сил противника, об'єднання зусиль співпраці людей, зволікання, обстоювання вигідної позиції, погрози.

Стародавні літописці головно записували як проходили війни, як боролися герої, а пізніше люди ставили собі у приклад їх дії. Але ми знаходимо й інші записи в історії, на основі яких ми можемо зорієнтуватися, до яких цілей прагнула винахідлива думка, як великі люди досягали намічених цілей. Історія виявляє таємницю успіху стратегів. Звідси прагнення до володіння оборонними спорудами, завоювання фортів, зайняття на далеких територіях баз, які є найближчими до території можливого противника, гонка озброєнь і демонстрація сил під час парадів і маневрів. Людина все менше діє голими руками, все більше при посередництві знарядь, конструюючи машини, автомати, електронні апарати, намагаючись на них перекласти не тільки свої фізичні зусилля, а й частину розумових зусиль. І не тільки діє, користуючись ними як посередниками, але також з їх допомогою спостерігає, виправляючи і зміцнюючи свої органи почуттів. Відомо, що оснащення приладами людської діяльності має на меті якнайшвидше і найкраще отримання задуманого результату.

Воднораз зауважимо, що Альфред Еспінас був не тільки творцем терміну «праксеологія», але також і концепції створення окремої наукової дисципліни – науки про форми дії, які наявні у всіх сферах життя, що прагне бути корисною, і одночасно науки про чинники, що визначають підвищення ефективності дій. «Друге народження праксеології сталося у Києві, де Євген Слуцький у 1926 році опублікував статтю в IV томі університетського видання «Записки соціально-економічного відділу». Автор не пише, чи запозичив він термін «праксеологія», чи сконструював самостійно. Однак зміст статті переконує, що мовиться про ті ж самі проблеми, про якусь теорію цілеспрямованої дії. Новою є тріступінчаста побудова його теоретичної системи. Вищий щабель займає *онтологія*, за нею іде *праксеологія*, а на нижчому щаблі узагальнення перебуває

її конкретизація – *політекономія*» [29, с. 110]. Наведемо приклади праксеологічних термінів: «вчинок», «суб'єкт вчинку», «операція», «предмет операції», «екзистенційна операція», «виробництво», «збереження», «знищення», «заміна», «володіння» («абсолютне», «відносне»), «об'єкт володіння», «суб'єкт володіння», «управління».

Так, наприклад, сукупність предметів, що знаходяться у володінні даного діючого суб'єкта, є його надбанням. Комплекс, що складається з суб'єкта і його надбання, що входить у процес господарської діяльності – це господарство. Залежно від цього, набуває суб'єкт влади над об'єктами господарювання або вирачає її, його господарство приносить прибуток або збитки. Кардинальне значення має висновок щодо того, що поняття політичної економії або повністю входять в праксеологію, або спираються на її понятійний апарат.

«Праксеологія відродилася у роботі Олександра Богданова «Тектологія», яку було опубліковано у 1922 році в збірнику «Загальна організаційна наука». Кожна з тез підтверджується прикладами можливих застосувань у всіх областях та сферах дії, починаючи від примітивної фізичної роботи, закінчуючи складною системою дій інтелектуального й суспільного характеру. Проблематика тектологічних міркувань постійно переходить в О. Богданова в загальну проблематику теорії ефективної дії. Таким чином, тектологія практично ототожнюється із праксеологією. Потім у Польщі з'являється група вчених, що цікавляться питаннями праксеології. Насамперед слід назвати видані в 1913 році у Варшаві «Практичні нариси», у яких уперше були розглянуті проблеми, що узагальнила монографія «Трактат про гарну роботу» Тадеуша Котарбінського. Його ідеї були близькі й багатьом іншим польським ученим, таким як В. Завирський, С. Виткевич, С. Лесневський, О. Ланге і Я. Зеленецький. Проте, К. Айдукевич і Р. Інгарден скептично ставилися до концепції Т. Котарбінського» [43, с. 100].

Згодом праксеологія зблизилася із так званою наукою про організацію й керівництво цілеспрямованою діяльністю. «Різні автори, що займаються

проблемами організації праці та його керівництвом, завжди зверталися до праксеологічної проблематики, розробляли її по ходу справи, якщо хотіли давати рекомендації з урахуванням всієї широти їх можливого застосування. До цих учених відносяться А. Ле Шательє, К. Адамецький, Б. Честер. Також у Бельгії розвивалася дуже сильна праксеологічна школа Ж. Гостеле. Цікаво, що в сучасному світі науки деякі вчені (П. Аллен і Дж. Мак Глоуд) визначають праксеологію тільки як найбільш сильно розвинену в ХХ столітті галузь або, точніше, відділ іншої науки «оптимології» [15, с. 188].

Одним з найбільш загальних аргументів, які доводять корисність і необхідність популяризації та розвитку праксеології, є те, що люди не тільки діють, але й, в силу своєї природи і необхідності, замислюються над вчиненими діями. Практика охоплює три групи проблем: *по-перше*, аналітичний опис, характеристику, класифікацію та систематизацію практичних дій, *по-друге*, вивчення умов і законів, що визначають ефективність дій, *по-третє*, вивчення генези і розвитку різних видів діяльності, шляхів їх вдосконалення та регресу, рухомих силою традиції і винахідливості.

Науці відомі такі етапи історії праксеологічної науки:

- 1) етап передісторії розвитку теорії діяльності;
- 2) праксеологічний;
- 3) неопраксеологічний.

Можливе виділення кількох етапів у розвитку теорії соціальної діяльності. Якщо за основу їх виділення взяти активність і результативність людської діяльності, то сучасний етап (початок ХХІ століття) можна назвати неопраксеологічним. Сучасному періоду передував етап, який можна назвати праксеологічним. Для нього характерне визнання в пізнавальному процесі ролі практики, яка в єдності з теорією є активною рушійною силою із перетворення суспільства. «Цей етап розпочався з ранніх робіт К. Маркса і Ф. Енгельса і тривав до кінця 60-х років минулого століття. У свою чергу праксеологічному етапу передував тривалий історичний період, починаючи з античної і

стародавньої філософії Сходу і закінчуючи учінням про діяльність в німецькій класичній філософії. Цей етап можна назвати передісторією розвитку теорії діяльності» [64, с. 89-90]. Для нього характерний перехід від споглядального розуміння діяльності людини до акценту на активність духовної діяльності.

На початку ХХ століття А. Файоль, Г. Форд, М. Вебер почали ставити питання ефективності діяльності. «Українець А. Слуцький почав використовувати поняття праксеології під час побудови своєї теорії. Росіянин О. Богданов виклав ідею всеорганізуючої науки. Після цього з'являються нові праці (Дж. Мід «Філософія дії», Ж. Ньютен «Задача, успіх, неуспіх»). Т. Котарбінський у 1955 році опублікував «Трактат про хорошу роботу» – де означив завдання, предмет праксеології, визначив розділи і проблеми, дав визначення поняттям, а також вивів праксеологію із логіки» [43, с. 100].

Сутність праксеології за Т. Котарбінським полягає в наступному. Що вивчає праксеологія? На це питання учений відповідає чітко: усяку людську діяльність. Цим праксеологія відрізняється від НОТ (наукової організації праці), яка пов'язана переважно із виробничою діяльністю, і від кібернетики, що вивчає будь-які процеси керування: у природі, в організмі й суспільстві. Центральне поняття праксеології – поняття методу, що сприяє перетворенню її самої в загальну методологію. Яке завдання праксеології? І на це питання учений дає чітку відповідь. Треба знайти загальні закони будь-якої людської діяльності й вивести на цій основі найбільш загальні правила такої діяльності. «Таким чином, програма праксеології була покликана проаналізувати техніку й аналітично описати елементи й форми раціональної діяльності, створити «граматику дії» у порядку вироблення найбільш загальних норм максимальної доцільності дій, зокрема, у вигляді системи загально-технічних рекомендацій і застережень стосовно професійної індивідуальної й колективної діяльності (роботи)» [31, с. 24].

Таким чином, **праксеологія – одна із наук про загальні закони, що діють у різних соціально-історичних умовах.** Велике місце серед правил

праксеології займають народні прислів'я й приказки типу «сім раз відміряй, один раз відріж» або «поспішиш – людей насмішиш». У такого роду прислів'ях сконцентрований багатовіковий досвід народу. Т. Котарбінський увів багато термінів. Такого роду процес неминучий на стадії формування нового наукового напрямку. Він пише про множинність причин, рекомендує виділити супутні, але не обов'язкові причини. Цікавий аналіз поняття «винуватець». Зокрема, автор підкреслює, що винуватцем дії можна виявитися неусвідомлено, і навіть маючи протилежні наміри. Поняття «результат праці» повинне охопити й результати розумової праці. У книзі формується комплексний підхід до поняття знарядь праці, розширюється й збагачується поняття про знаряддя праці, яке вироблено на базі аналізу одного тільки виробництва. Дуже добре показаний автором зв'язок знарядь із цілями. Книга змушує задуматися над багатьма проблемами керування (управління). Треба знати, наприклад, для оцінки керівників, не тільки те, що він зробив, але й те, які можливості дії в нього були. Автор радить нам оцінювати ці можливості, уводячи поняття внутрішніх можливостей і зовнішніх, ситуаційних можливостей. Цей аналіз цікавий і економістові, і юристові. Т. Котарбінський не тільки всі види фізичної праці, але й усі дії людини поєднує одним терміном і комплексно аналізує їх. Складна дія – це не тільки й не стільки «помножена проста праця». Залежності й зв'язки тут не лінійні, а діалектичні. Складна дія – це щось якісно нове, організоване, коопероване. Колективна дія – це складна дія декількох суб'єктів. Відтак учений у цьому контексті досліджує допомогу, негативну й позитивну кооперацію. Діяльність оцінюється ним із позицій простоти, справності, раціональності, надійності. Пропонується оцінка суб'єктів дії – майстер, grosмейстер і т. ін. У книзі формулюються правила раціональної роботи: економізації, підготовки (препарації), інструменталізації, організації. Тут розглядається винятково важливе питання про підготовку дій. Він досліджує риси гарного плану – безперервність, точність, гнучкість. Він подає риси довгострокового плану. Інструменталізація – це ще один важливий компонент

раціональної організації діяльності. У главі «Розумова праця» вчений шукає ряд загальних принципів, типових для одного з видів людської діяльності. У книзі багато положень, що розвиваються нині наукознавством. Ставиться й проблема колективної розумової праці.

1.2. Основні принципи праксеології як соціально зорієнтованої науки

Успішна життєдіяльність є однією з пріоритетних цінностей сучасного суспільства. Ступінь ефективності українських соціальних працівників – питання важливе як для соціальної сфери країни в цілому, так і для клієнтів надання соціальних послуг, оскільки функціонування цих інституцій, що становлять невід’ємну межу сучасної соціальної сфери і беруть активну участь у відтворювальних процесах, має істотний вплив на стан соціально-економічної ситуації регіонів і всієї країни.

Таким чином, управління ефективністю діяльності соціальних установ у ринковій економіці на фоні стрибка в розвитку технологій і, отже, жорсткої конкуренції, динамічності зміни законодавчих актів, частоті зміни пріоритетів у формулюванні ринку – це копітка повсякденна робота, що вимагає висококваліфікованих кадрів, відповідного методологічного інструментарію і ефективної організаційної структури.

Для перелічених вище причин, перешкоджаючих підвищенню ефективності функціонування соціальних установ та їх співробітників, зумовлює необхідність використання нової концепції, яка б дозволяла досліджувати умови, методи і загальні принципи їхньої діяльності для вироблення науково обґрунтованих і практично реалізовуваних рекомендацій, сприяючих підвищенню віддачі від діяльності соціального працівника. В даному контексті дослідження застосовності праксеології в соціальній сфері як

спеціальної наукової дисципліни, що є загальною теорією організації діяльності, є актуальним, практично і теоретично значущим.

Праксеологія як окрема сфера наукового знання виникла в другій половині ХХ століття, її засновником є польський філософ і логік Т. Котарбінський. Обговорення цього новаторського учіння йшло за двома напрямками. Одне з них було присвячене власне теорії ефективної діяльності, яку активно розвивали і підтримували Я. Воленський, Т. Пщоловський, Я. Зеленецький та інші вчені [31; 66; 40; 79; 100]. Другий напрям досліджень представлений творами Р. Пісарека, Я. Хорошого, Дж. Дудека, А. Семеновського, М. Вейсброта, які аналізували головну етичну складову праксеології в контексті розвитку польської філософської думки. На сучасному етапі праксеологією займаються такі відомі вітчизняні учені, як В. Верніков, Б. Домбровський, В. Храмов, І. Нарський, В. Абушенко, В. Смирнов, В. Васюков, Е. Шульга, Л. Комаха, О. Веретюк, В. Арутюнов, В. Свінцицький, І. Бичко та ін. [2; 7; 16; 19; 29; 34; 43; 52; 56; 81; 95]. Проте питанням застосовності праксеології в соціально-економічній сфері, розробці понятійного апарату і механізмів реалізації не уділяється достатньої уваги; основними сферами вживання даної науки на сьогоднішній день є педагогіка і правопорядок. «В СРСР ще у 1926 році Е. Слуцький, доповідаючи про формально-праксеологічні засновки економіки, вперше в світовій літературі поставив питання про необхідність особливої науки – праксеології, яка розробляла б принципи раціональної поведінки людей при різних комбінаціях умов» [56, с. 43].

На Заході ця праця вважається фундаментом сучасної праксеології – науки про принципи поведінки різних суб'єктів, що перебувають під впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників. Проте сам «Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних основ економіки» в Радянському Союзі вперше був опублікований тільки в 1990 році. «Ґрунтовно питаннями праксеології в соціально-економічній сфері займається Австрійська економічна

школа (Людвіг фон Мізес, Фрідрік Август фон Хайек та ін.)» [56, с. 43]. Проте багато питань, такі, як бідність і безробіття, банки і ресурси, вона просто не розглядає.

Трактування Т. Котарбінського виявляється, таким чином, близьким до стратегії цілераціональної дії М. Вебера. Проте, за Котарбінським, дія може бути оцінена і як байдуже з погляду певної мети, тобто як недоцільна, але не як протицілераціональна. Звідси – особливої уваги серед аспектів ефективності дії заслуговує «правильність» («неправильність»), яка підлягає твердженню в закріплюваних в праксеології нормах, що дозволяють погоджувати плюралізм реальних зразків діяльності суб'єктів з ідеальним зразком, сформованим за рахунок накопичуваного буденного досвіду і свідомо обраних стратегій.

Як зазначає Т. Пщоловський, праксеологія займається цілеспрямованою дією, тобто має і свідомим намір – з погляду її результативності. Це означає, що розглядаються дії, орієнтовані на досягнення поставлених цілей [див. 66]. Отже, основним поняттям праксеології є поняття дії.

Практичний інтерес для дослідження полягає в передбаченому праксеологією розподілі будь-якої діяльності на «елементарні дії». В соціальній сфері елементарними діями є звичні, рутинні операції, які у своїй сукупності складають конкретні напрями функціонування соціальної установи, що визначають її ефективність, наприклад, патрунування, соціальне обслуговування та ін. Т. Котарбінський відзначає, що елементарні дії, які здійснюються, вимагають потрійного визначення мети; умов, що відносяться до діяльності; засобів, пристосованих як до визначеної мети, так і до існуючої діяльності [див. 31].

Виділення елементарних дій припускає наявність індивіда, чиї довільні або мимовільні імпульси стали причинами цих елементарних дій. За умов недавніх подій цілком виправданим, прийнятним і не позбавленим значення для соціальної сфери є твердження Т. Котарбінського щодо того, що на результат діяльності і ефективність об'єкту впливають чинники, які

приєднуються всупереч нашим намірам, впливаючи на чистоту продукту або послуги, і які в контексті праксеології одержали назву «непотрібних включень». Останні є автоматичними залишками попередньої фази діяльності або специфікою продукту [29; 44; 56]. Відповідно, в процесі визначення ефективності діяльності соціального працівника доцільно ввести поняття чистоти продукту, що означає відсутність в ньому негативних рис, які не відповідають головним або побічним цілям.

У діяльності соціального працівника також доцільно використовувати критерії праксеологічних оцінок. Мається на увазі не оцінка продукту або послуги як результату діяльності, а оцінка самої діяльності та її ефективності. Перш за все, йдеться про економічність дії, яка є окремим випадком її чистоти (мається на увазі чистота роботи як така). Робота стає більш економічною, коли вдається уникнути зайвих витрат. Економічність приймає форму або продуктивності, або економії.

Діяльність установи є тим більше продуктивною, чим цінніше продукт вона дає при певному обсязі витрат. Відповідно, вона тим більше економна, чим меншими витратами обійшлося продукування соціального продукту або послуги. Порівнюючи два процеси з погляду продуктивності, Т. Котарбінський мав на меті в обох випадках одну і ту ж величину витрат, але різну вартість продукту. Зіставляючи ж два процеси з погляду економічності, він мав на увазі в обох випадках одну і ту ж вартість продукту, але різні розміри витрат. Проте і у разі продуктивності, і у разі економії ступінь розрахунку залежить від співвідношення розмірів витрат і вартості продукту. Виходячи з цього не можна побачити вершину «ощадливості», а тим більше вершину ефективності соціальної установи в тому, що мали місце мінімальні витрати в порівнянні з можливими їх розмірами.

Не дивлячись на філософсько-логічну спрямованість, праксеологія, так само, як і решта сфер наукового знання, опинилася під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів. Враховуючи нові тенденції,

праксеологія розглядається як наука про загальні закони ефективності роботи, заснована на використанні оптимальних технологій діяльності і реалізації здібностей особистості. У зв'язку з цим, виниклий як доповнення до поняття «ініціатор» або «винуватець» дії, новий концепт «техніка боротьби» має всі підстави зайняти гідне місце в соціальній сфері.

Таким чином, згідно постулатів праксеології на ринку соціальних послуг можливі два типи взаємодії (кооперації) учасників: позитивний (співпраця) і негативний (боротьба); більш універсальний другий тип взаємодії. Боротьба – це «будь-яка дія з участю, принаймні, двох суб'єктів, де один з них перешкоджає іншому» [31]. Її велика «універсальність» пов'язана з тим, що змушує враховувати дії «іншої» сторони, тобто включати в свою стратегію елементи співпраці, з одного боку, і активізувати власний творчий потенціал – з іншого. Т. Котарбінський, формулюючи основні поняття праксеології, пропонував проект розробки особливої теорії негативної кооперації – агонологію (з грец. – «взаємна боротьба») [56, с. 64].

За умов становлення економіки знань, або інноваційної економіки, особливо важлива актуалізація творчого (інноваційного) потенціалу соціальної діяльності, оскільки це дозволяє знівелювати існуючі раніше обмеження на конкретні (дуже ризиковані до цього) дії і розширити поле можливості соціальних установ, а у разі «боротьби» до інноваційного подолання «труднощів» примушує сама ситуація взаємодії. Проте рух в цьому напрямку не є легким, швидким і безперешкодним для закладів, що в результаті провокує виникнення «парадоксів прогресу».

Підводячи підсумок, слід зазначити, що творчість Т. Котарбінського набуває нової актуальності саме у наш час, коли форми доцільної, ефективної діяльності значно ускладнюються, а результати її дії на оточуюче середовище виявляються глобальними. Аналіз різних дій з погляду їх правильності, оптимальності і ефективності складає теоретичну основу функціонування будь-якої організації, у тому числі і соціальної установи, і виражається в різних

методах аналізу результатів і процесу діяльності. На думку ученого, для визначення і підвищення ефективності соціальної діяльності можуть ефективно використовуватися такі концепти праксеології, як «елементарні дії», «учасник, винуватець дії», критерії праксеологічних оцінок, «техніка боротьби». Подальшого вивчення вимагають питання застосування «другого» позитивізму праксеології у соціальній сфері.

У ході професійної діяльності, підвищення кваліфікації або самостійного просування в професії соціального працівника, соціального педагога, практичного психолога виникає праксеологічна задача зведення різноманітних типів і форм професійної діяльності до теоретичного конструкту, який би відображав загальні закономірності, властиві будь-якому її вигляду. В даному випадку йдеться про ознаки соціальної та педагогічної діяльності, її цінності і значення, компоненти і їх функції, специфіку результату і критерії його оцінки. Саме тому одним з призначень праксеології є знаходження в соціальній та педагогічній діяльності того, що визначає її якісну відміну від інших видів професійної активності.

Аналізуючи особливості такої діяльності, вчені відзначають, що її буттєвою місією є «соціально-духовно-педагогічне відтворення людини; її суспільного інтелекту, знань, культури поколінь, пов'язаних соціальною пам'яттю, історичною долею» [5]. При цьому соціальна робота як професія нерозривно пов'язана із корінням свого походження. Намагаючись з'ясувати, чим же саме характеризується професійна якість, ми знаходимо в її структурі наступні ознаки: наявність системи відносин «фахівець–клієнт»; спрямованість професійних дій на роботу з людською якістю; особливі процедури організації діяльності, що забезпечують цілеспрямовану зміну людей і умов їх становлення; можливість на рівні професійної самосвідомості сприяти розвитку самої діяльності і перетворенню її носіїв.

М.К. Сергеев виділяє наступні специфічні особливості такої діяльності: «...метадіяльнісний характер; неподільність, неможливість її «часткового»

засвоєння; перманентну невизначеність, неоднозначність, неалгоритмізованість; величезну роль плотсько-емоційної сфери; велике значення компенсаторних можливостей властивостей і компонентів особи» [5].

Така діяльність вимагає від соціального працівника, соціального педагога розвитку інтуїції, імпровізації, прагнення і здатності до рефлексії, прогнозування, передбачення; розвитку плотсько-емоційної сфери як умови і засобу «пробудження душі» клієнта; оволодіння соціально-педагогічною діяльністю в її цілісності; розуміння особливих сильних своїх сторін, «родзинок», що роблять фахівця унікальним і неповторним, індивідуальністю, цікавою і значущою для інших особою.

Специфіку цілеспрямованості діяльності ми знаходимо в орієнтації на «творення в людині людини». Насправді, праксеологічна дія вчиняється для того, щоб так чи інакше сприяти покращенню людини (системи відносин, умов, в яких вона перебуває). В цьому значенні будь-яка професія, що дає аналогічні ефекти, набуває праксеологічного відтінку. Звідси витікає і специфіка предмету діяльності. В найзагальнішому вигляді **предмет праксеологічної діяльності** соціального працівника – це **організація життєдіяльності** людини. Властивість спільності стосовно праксеологічної діяльності виявляється двояким чином. По-перше, це діяльність, що поєднує проблеми становлення людини. По-друге, природа такої діяльності вимагає об'єднання в системі профкооперації, тобто не конкуренція, не боротьби, а співпраці.

Праксеологічна структура соціальної та педагогічної діяльності складається із педагогічних цілей і професійних задач; професійних дій, процедур, направлених на вирішення цих задач, а також одержаних у результаті результатів і ефектів.

Поняття процедура має на увазі певний порядок виконання послідовних дій, операцій в певній складній справі. Ним також позначають сукупність регламентованих в змістовному і тимчасовому плані заходів (наприклад, медичні процедури). В праксеологічному контексті під соціально-педагогічною

процедурою мають на увазі послідовність дій і операцій, що упорядковують активність соціального працівника та соціального педагога в логіці досягнення цілей і вирішення професійних задач. До таких процедур відносяться методи соціально-педагогічної діяльності, багатоманітні методики, педагогічні, освітні та інші види технологій, а також алгоритми.

За Т. Котарбінським, «функція – це певна повторювана діяльність, що має певне значення для досягнення мети, об'єднуючої дії учасників» [31]. Під функцією соціальної діяльності мається на увазі її службова роль, цільове призначення в системі соціальних наук. Філософи відзначають, що соціальна та педагогічна функція невід'ємна від сутності людини і набуває онтологічної статусності разом із появою соціальної людини. Разом з працею і біологічним відтворенням людини соціальна діяльність постає загальним механізмом розвитку людства шляхом соціокультурного спадкоємництва. «Безперервність традиції, що передається від одного покоління до іншого, – це соціальний феномен, а не біологічний, так що у тому випадку, коли ми говоримо про спадковість, потрібно виділяти її як соціальний спадок, переданий через освіту» [31]. Виходячи з буттєвих значень соціальної діяльності, виділяються наступні **праксеологічні функції**:

перетворююча (пов'язана із необхідністю позитивних змін людської якості, системи відносин, соціальної ситуації);

інформаційна (задана необхідністю обміну культурним досвідом між поколіннями);

комунікативна (зумовлена спільністю дій і необхідністю спілкування в системі «людина–людина»);

організаційна (пов'язана з потребою упорядковувати дії усередині соціальних систем і процесів);

демонстраційна (задана вимогою еталонних дій соціального працівника, котрий транслює культурні зразки іншим людям).

Перетворююча функція може відігравати розвиваючу, формувальну, виховну, освітню, проєктивну, акмеологічну роль в процесах виховання, навчання, проєктування, надання соціальних послуг. **Інформаційна** функція має навчальне, просвітницьке, консультативне, дослідницьке, діагностичне, гностичне значення в рамках викладання, психологічного консультування, освіти, соціальної допомоги. **Комунікативна** – постає в якості функції зворотного зв'язку в системі соціальної підтримки, спілкування, мережевої взаємодії. **Організаційна** – здатна модифікуватися в управлінську, координаційну, контролюючу, експертну, оцінну, охоронну функції в ході соціального менеджменту або соціальної роботи. **Демонстраційна** проявляється в якості прогностичній, що моделює в різних видах соціальної діяльності.

Крім того, кожному фахівцю з надання соціальних послуг властиве специфічне функціональне призначення, що відображає своєрідність видів його професійної активності. Варіативність співвідношення різних видів і функцій діяльності визначається посадою, відношенням до професійних обов'язків і соціального статусу, ієрархією цінностей, специфікою досвіду профроботи, досвідом організаторської діяльності, індивідуально-особовими особливостями, його схильностями і здібностями, типом соціальної установи, специфікою і традиціями життєдіяльності його учасників й ін.

Наприклад, «координатор» – ключова фігура в співпраці соціальних служб і сім'ї. Він поєднує зусилля всіх необхідних фахівців і служб довкола вирішення конкретної сімейної проблеми (випадку). Такими координаторами можуть ставати як індивідуальний (соціальний працівник), так і груповий суб'єкт (організація, установа).

На підставі вивчення потреб практики та існуючого досвіду роботи виділяються наступні специфічні *функції* координатора:

визначення меж соціальної мережі (склад, ступінь залучення учасників в соціальну проблематику сім'ї);

первинне складання плану взаємодії (співробітництва) всіх учасників процесу в межах випадку;

ухвалення відповідальності за адекватність інформації та її своєчасне отримання всіма учасниками соціальної мережі;

координація діяльності всіх учасників соціальної мережі.

У соціальній та педагогічній діяльності закладена множинність значень. Онтологічне (буттєве) значення задане природою людини і характером людської культури. Воно пов'язане із здатністю людини успадковувати культурний досвід минулих поколінь. Праксеологічне значення зумовлене вимогою доцільності педагогічних чи соціальних дій з позицій природи діяльності. Особистісне значення кожна людина відкриває для себе сама залежно від розуміння своїх місця і ролі в оточуючій дійсності.

Система значень є підставою професійної позиції як інваріанта профдіяльності. Уміння проникнути в початкове значення ситуації і особистісно до нього віднести веде до розуміння того, що саме слід технологічно інструментувати, який з наявних процесів актуалізувати (навчання, виховання, підтримку, супровід, перевиховання). Неусвідомленість значення народжує стихійність (в кращому разі алгоритмізованість) професійної поведінки, перетворюючи соціального працівника на засіб і створюючи умови для маніпулювання. Коли він навмисно приховує значення своїх дій, то мимовільно перетворює на об'єкт того, з ким працює. Таким чином, саме звернення до пошуку значення вже праксеологічне, оскільки сприяє формуванню достовірно професійної позиції.

Використання логічних прийомів у праксеології допомагає встановити в свідомості причинно-наслідкові зв'язки між діями і тими змінами соціальної дійсності, які є результатом. Наявність логіки в професійній поведінці суб'єкта соціальної діяльності проявляється в доцільній послідовності його професійних дій. Уміння зв'язно передати іншим знання про природу і механізми своєї діяльності також вимагає здібності до логічного мислення. Наявність логіки

істотно відрізняє професійну поведінку від суто інтуїтивних способів вирішення задач, роблячи її праксеологічною.

Через специфіку і складність роботи з живими «об'єктами» логіка не може бути формальною. Вона має характер вірогідності і використовується в поєднанні з професійною інтуїцією, що дозволяє у варіативних ситуаціях «потрапляти в резонанс» із внутрішньою природою наявної події.

Крім здібності до смислопокладання і проходженню «знайденим» цінностям і значенням потрібна воля і відповідний професійний «інструмент», щоб досягти мети і одержати результат. Діяльність соціального працівника вимагає від її носія додатку енергії і значних вольових зусиль, оскільки відрізняється високим ступенем складності і трудності.

Складність сприймається людиною як об'єктивна міра якості діяльності, яка постає для неї предметом освоєння. Для когось праця у сфері соціального захисту захоплююча, відповідає природним схильностям, а тому проста у виконанні, тобто нескладна. Для іншого така робота – суцільна мука. Складність тієї або іншої діяльності залежить від її структурної розгортки і методичної опрацьованості. Для освоєння складної, тобто складеної з багатьох компонентів, діяльності іноді достатньо розбити її на більш прості частини (операції). В іншому випадку фахівцю необхідно отримати бракуючі теоретичні відомості, оскільки діяльність, будучи наукоємною, виявляється незрозумілою або зовсім неприступною для непідготовленої людини (наприклад, пов'язана із використанням інформаційних технологій).

Трудність, затратність (від слова «праця», «труд») постає як суб'єктивне сприйняття і оцінка внеску сил в діяльність з боку її потенційного або реального носія. Вона пов'язана із відчуттям необхідності витратити багато енергії (фізичної, інтелектуальної, емоційної), вчинити трудове зусилля, щоб досягти результату. В професійній свідомості поняття про труднощі зв'язано з великим обсягом робіт і значними витратами. Протилежністю трудності (тяжкість) виконання роботи є її легкість.

Висновки до розділу 1

Двадцяте століття характерне в науковому відношенні тим, що з'явилася група наук, які досліджують загальні закони організації достатньо різномірних явищ. Це і кібернетика, і теорія систем, і дослідження операцій, і економіко-математичне моделювання. В руслі цієї загальної течії і постала праксеологія. Варто зазначити мотиви, що продиктували необхідність популяризації і розвитку праксеології. Перш за все – пропуск, біла пляма в комплексі наук, відсутність самостійної дисципліни, що займається вивченням умов максимальної ефективності дії. З другого боку, спонукальним мотивом є також існування парадоксів ефективної дії.

Існують різні думки щодо важливості проблематики, що розробляється цими науками. Є ентузіасти праксеології та її універсальних рекомендацій в найзагальнішій формі, проте знаходяться і такі теорії господарської діяльності, які хотіли б одержати організаційні директиви максимально спеціалізовані, нехтуючи загальними рекомендаціями. Проте, зараз займатися праксеологією корисно всім. І було б зовсім не зайвим викладати її в школах, а особливо в навчальних закладах, що готують майбутніх вчителів, соціальних працівників, психологів, тому що, якщо людина має адекватні поняття для опису форм і елементів виконуваної роботи, то зуміє точно виразити їх і навчити іншого. А всьому цьому і навчає наука праксеологія.

Фундатор науки Т. Котарбінський неодноразово робив спроби надати праксеології дисциплінарного статусу – проте основний вплив на сучасне соціально-філософське знання праксеологія зробила, швидше, своїми теоретико-методологічними силами, сприйняттям її як особливої сфери позафілософських міждисциплінарних аналізів. Практика поєднує, таким чином, в єдину систему все, що накопичене людством в сфері організації

роботи (у тому числі і дані мистецтва, і військової стратегії, і теорії шахової гри). При цьому вона синтезує тільки те, що має загальний характер. Така інтегруюча дисципліна, що не відмінняє інших наук і мобілізує їх досягнення для організації роботи, – безперечно, корисна.

Більш того, систематизація матеріалу дозволяє праксеології сформулювати моменти, які є відправними пунктами для нових наукових дисциплін. В аналізі Т. Котарбінського є моменти, що стали згодом самостійними науковими напрямками або важливими частинами нових наук. «У той же час не потрібно перебільшувати значення праксеології. Без знання граматики не можна написати роман, але тільки знання граматики для написання роману явно недостатнє» [31, с. 10]. Тобто праксеологія – обов'язковий, але не профілюючий елемент організації і управління.

Узагальнення і висновки праксеології дотичні, наприклад, в етиці у зв'язку з аналізом вчинку, морального вибору, ухвалення рішення, нормативно-ціннісних аспектів співпраці і взаємодії загалом. В прикладному плані проблематика праксеології має попит у дослідженнях із господарської етики. Практичні ідеї та проблеми розроблялися в утилітаризмі, прагматизмі, теорії організації, загальній теорії дії, економічній теорії.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНА ПРАКСЕОЛОГІЯ ЯК ПРОГРАМА КОМПЛЕКСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УМОВ, ЗАСОБІВ І НОРМАТИВІВ ЕФЕКТИВНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДСЬКИХ СПІЛЬНОТ

2.1. Теоретико-методологічні засади соціальної праксеології

Проблема пошуку шляхів гармонійного розвитку суспільства турбувала учених протягом всієї історії людства. А на початку XXI століття ще більше зростає суспільна потреба у виробництві якісного інтелектуального продукту, що презентує техніку раціональної життєдіяльності і, водночас, містить рекомендації щодо підвищення її ефективності. Відповідно, пошуки ефективної методології життєдіяльності червоною ниткою проходять через низку досліджень як гуманітарного спрямування: філософів, соціологів, психологів тощо, так і багатьох дослідженнях представників природничих наук: фізики, хімії, біології, медицини і т. ін. [2; 5; 13; 24; 25; 32; 39; 51; 57; 82; 102].

Перші практично зорієнтовані концепції удосконалення організації ефективної життєдіяльності розробили О.О. Богданов (тектологія) та Т. Котарбінський (праксеологія). Відповідно, зростання суспільного інтересу щодо доробку цих та інших представників філософії життєдіяльності нині є закономірним. Протягом останніх років праксеологія продовжувала свій еволюційний розвиток у бік галузевих напрямків, що зумовило виникнення політичного, педагогічного, соціального, евристичного та інших її відгалужень.

Необхідність удосконалення методів людської життєдіяльності для подолання складних соціально-економічних, політичних, культурних та інших проблем, пов'язаних із глобальними суспільними трансформаціями, зумовлює посилення інтересу до методологічних пропозицій, розроблених засновниками праксеології і тектології. Відповідно, аналіз таких методів ефективної життєдіяльності, а також їхньої понятійно-категоріальної структури, особливо актуальний. У вітчизняній науці проблема осмислення праксеологічних ідей у контексті розвитку філософії життєдіяльності практично не досліджувалася. Рекомендації визнаних теоретиків праксеології щодо вирішення глобальних проблем людства можуть бути запроваджені як в планетарному масштабі, так і в Україні зокрема.

Виникнення і розвиток тектології та праксеології аналізуються з одного боку як теоретичні комплекси, що логічно продовжують і розвивають ідеї представників різних варіантів філософії життєдіяльності: позитивізму (насамперед, махізму й емпіріокритицизму); прагматизму (разом з його різновидом – інструменталізмом), а також марксизму. З іншого боку, така методологія повинна містити практичні поради кожному окремому індивіду, як ефективно реалізувати власні життєві стратегії у будь-якій сфері людської життєдіяльності, у тому числі й соціальній сфері.

Епоха кардинальних суспільних трансформацій потребує розробки методів, застосування яких дозволить вдосконалити людську діяльність і підвищити її ефективність. Кардинальне переосмислення провідних концепцій філософії життєдіяльності, зокрема, тектології та праксеології, насамперед їх ідей, понятійно-категоріального апарату і методології, надасть змогу адекватно описати, дослідити і розв'язати сучасні проблеми як на рівні нашої держави, так і на рівні світової спільноти.

Сам феномен життєдіяльності є однією з актуальних тем філософського знання. Серед вітчизняних учених, які безпосередньо займалися аналітичними дослідженнями методології ефективної життєдіяльності, насамперед варті

уваги праці В.А. Асеєва, В.Г. Афанасьєва, Е.Г. Віногря, Е.С. Жарікова, О.Г. Льовкіної, Ю.Г. Маркова, С.П. Позднєва, О.С. Разумовського, А.І. Уймова, І.І. Чурілова, Г.А. Ширшина та В.В. Яцкевича.

Праксеологія Т. Котарбінського стала логічним продовженням тектологічних дослідницьких розробок. Головні питання праксеології учений розвинув у ряді своїх робіт: «Нариси про практику», «Поняття зовнішньої можливості дії», «Про відношення можливості дії», «Дія», «З проблем загальної теорії боротьби», «Принципи раціональної організації життєдіяльності», «Праксеологія» та ін. До творчості засновника праксеології зверталися в різний час В.Л. Абушенко, В.Х. Арутюнов, В.Л. Васюков, В.М. Верніков, О.Н. Веретюк, К. Войтила, Л.Г. Комаха, І.С. Нарський, Г.В. Попов, В.М. Свінціцький, В.А. Смирнов, В.О. Храмов, Е.Н. Шульга. Серед польських учених праксеологічну проблематику розглянули у своїх дослідженнях С. Борзім, Я. Воленьський, Б.Т. Домбровський, Я. Зеленецький, Т. Пщоловський, К. Твардовський М. Вейсброт, Дж. Дудек, Г. Писарек, А. Семеновський, Я.Т. Хороший та ін. [2; 4; 12; 14; 21; 22; 14; 25; 29; 33; 37; 40-45; 52; 56; 66; 78-82; 101].

Слід зазначити, що проблема організації ефективної життєдіяльності в праксеології у контексті розвитку соціальної науки ще не ставала предметом спеціальних досліджень. Попередні дослідження феномену життєдіяльності зазнали на собі відчутного впливу тих підходів в інтерпретації практики, які були сформовані в межах філософії діяльності протягом XIX – першої половини XX століття.

Доцільно виділити декілька етапів у розвитку філософської теорії життєдіяльності. Першим етапом (або протопраксеологічним) є період, що тривав від античності аж до розробки марксистського вчення про практичну діяльність. Якщо в античній філософії домінувало споглядальне ставлення до життєдіяльності людини, то у творах представників марксизму наявне чітке усвідомлення тієї обставини, що здатність до духовної та матеріально-

практичної перетворюючої життєдіяльності є сутнісною рисою людини. Починаючи з ранніх робіт К. Маркса й до кінця 50-х років минулого століття, коли були опубліковані присвячені праксеології праці, тривав другий період розробки філософського вчення про діяльність. Протягом цього періоду наголошувалося на провідній ролі практики у пізнавальному процесі, причому практика розумілася як та сила, що активно перетворює суспільство та саму людину. Відповідно, від 50-х років і до кінця минулого століття тривав третій етап розвитку вчення про ефективну людську діяльність, а предметом дослідження власне праксеології стала розробка ефективних способів організації фізичної і розумової праці. Сучасний етап розвитку філософії життєдіяльності учені називають неопраксеологічним.

О.Г. Льовкіна зазначає, що «неоавстрійська школа праксеології, яка представлена насамперед теоріями Л. Мізеса та Л. Хайєка, має безсумнівну ідейну спорідненість з тектологією О.О. Богданова та праксеологією Т. Котарбінського. Мізес та Хайєк постулювали необхідність створення окремої науки, предметом якої має стати дослідження цілеспрямованої життєдіяльності людини, градації цілей, заради яких ця діяльність здійснюється, розробка ефективних засобів задля її реалізації, узагальнення досвіду, який фіксує відповідність обраних засобів реалізованій меті тощо. Австрійці зазначали, що будь-які соціальні трансформації є наслідком сукупності індивідуальних дій. Індивідуальна ж діяльність з будь-якого приводу стає наслідком незадоволення індивідом існуючим станом речей й свідчить про його готовність змінити обставини свого життя за власним бажанням. Результати практичної життєдіяльності є критеріями ефективності обраних для досягнення мети засобів» [39, с. 24].

Усі вищезазначені проекти були взаємно незалежними, і стали етапами на шляху до створення принципово нової науки про ефективні прийоми життєдіяльності. Польському вченому вдалося розробити універсальну теорію удосконалення методів людської життєдіяльності.

Видатний представник прагматизму В. Джеймс постулював, що істинним знання може бути лише така інформація, яка сприяє пристосуванню людини до умов її життя і дозволяє краще використовувати весь наш досвід. Відповідно, призначенням свідомості є визначення пріоритетних цілей й обрання ефективних засобів для їхнього досягнення. Метою теоретичного пізнання він вважав передбачення результатів досвіду. В такому разі, знання змісту абстрактних понять науки і логіки не надає автоматично пересічним громадянам знань про реальний світ, адже вони не є дороговказом для реалізації їхніх прагнень. Тому він радив розвивати практично значущу теорію верифікації (перевірки знання на істинність), яка слідуватиме принципу досягнення користі від знання в межах кінцевої доцільності дій, що вчиняються для вирішення конкретних завдань.

Організаційна діяльність є однією з атрибутивних властивостей людства. Кожний людський індивід постає актором, діячем і суб'єктом організації певного соціального простору, але, в той же самий час, індивід є елементом планомірної організуючої життєдіяльності. «У такій життєдіяльності О.О. Богданов виділив наступні принципи: *принцип концентрованого впливу* (вимога об'єднувати сили та засоби для реалізації головної мети); *принцип динамічної рівноваги* (рівновага системи є результатом врівноваження одних процесів іншими, тому будь-яка зміна системи викликає процеси, що врівноважують наслідки таких змін); *принцип ланцюгового зв'язку* (об'єднувати працівників для досягнення спільної мети слід послідовно); *принцип адекватності середовища* (певній системі відповідає конкретне середовище, застосування інших моделей взаємозв'язку є наслідком адаптації до іншого середовища, іноді така адаптація потребує створення радикально нової моделі); *принцип організованості* (організоване ціле завжди потужніше за суму потужностей своїх частин, адже його організовані активності взаємодіють між собою краще, ніж ті спротиви, які їм протистоять) тощо» [39, с. 46].

У тектології постулюється, що будь-яка колективна діяльність має бути організованою на основі системного співробітництва та планованості. Стрижневою тут є ідея *динамічної рівноваги системи* – ступінь урівноваженості організаційних форм залежить від найбільш слабого елемента цієї системи. На основі цієї ідеї сформульований тектологічний *закон найменших*, який відіграє важливу роль для забезпечення пропорційності та збалансованості різних галузей та напрямків господарства будь-якої країни. Щоб забезпечити зростання ефективності функціонування системи загалом, варто підвищувати ефективність функціонування кожного її елемента. Адже чим більш організованими є елементи системи, тим стабільніше й ефективніше вона функціонуватиме.

Будь-які алгоритми і технології, які забезпечують продуктивність раціональної життєдіяльності, на думку праксеології [31], повинні головню спиратися на етичне підґрунтя. Ефективна робота тут є результатом застосування діяльнісного мистецтва, яке завжди опирається на певний моральний ідеал. Тому, поряд із вдосконаленням навичок своєї професійної майстерності, обов'язком будь-якого суб'єкта життєдіяльності має стати дотримання загальнолюдських моральних принципів та корпоративних кодексів честі. Сутністю морально-етичних концепцій та професійних кодексів, що домінували в традиційних суспільствах минулого був релігійний фундамент. Проте традиційні релігійно-етичні системи не завжди відповідали потребам сучасності. Насамперед у них недостатньо розроблені етичні критерії оцінок результатів роботи. Власний секуляризований варіант етики був створений праксеологією як певне поєднання християнських цінностей і світських професійно-етичних принципів. Можливість такого симбіозу стала причиною гострої дискусії між прихильниками християнської етики та засновниками праксеології. Незалежна від релігії етика постане духовною основою індустріального суспільства – вважав Т. Котарбінський.

За концепцією «практичного реалізму», яку учені розглядають як ідейну основу незалежної етики, в будь-якій життєдіяльності слід враховувати, по-перше, особливості довкілля; по-друге, аргументи щодо доцільності зміни існуючої реальності; по-третє, реалістичність цілей і планів життєдіяльності згідно урахування своїх наявних можливостей щодо їхньої реалізації; по-четверте, можливі ризики втілення власних проєктів і зіставлення їхньої доцільності з можливими втратами від того чи іншого варіанту життєдіяльності. Відповідно, при ранжуванні пріоритетів життєдіяльності варто послуговуватися простою етичною максимою: «найбільш важливим є те, що допомагає перемогти зло, або його попередити». Проте, на основі традиційних християнських етичних принципів неможливо створити таку етичну систему, яка могла б бути ефективною за будь-яких умов. Учений був впевнений, що значущість моральних правил у відносинах між людьми повинні розглядатися в історичному і практичному контекстах, а не у трансцендентному. Т. Котарбінський запевняв, що, шукаючи моральні критерії життєдіяльності, слід звертатися до історії і соціології, спираючись на аналіз практичного досвіду. Він зазначив, що історичні факти свідчать про наявність загальних для більшості людських цивілізацій моральних уявлень, які головно засновані на очевидності та доцільності елементарних норм і оцінок. Їхня очевидність визначається спільною для більшості людей совістю, яка у питаннях моралі є найважливішим критерієм добра. Кожній порядній людині в своїй життєдіяльності слід орієнтуватися на такі норми як мужність, справедливість і жертвовність. Польський філософ закликав дотримуватися принципів соціальної порядності і чесності, особливо в процесі виконання громадських обов'язків. На найгіршу моральну оцінку, на його переконання, заслуговують підлість, егоїзм, боягузтво, несправедливість і відсутність сили волі.

Як зазначає український філософ О.Г. Льовкіна [39-44], етичним ідеалом для праксеології постає енергійний і відповідальний «*дбайливий опікун*». Так називають людину, на допомогу якої завжди може розраховувати той, хто її

потребує. Лише такі люди повинні бути суб'єктами формування етичних норм у суспільстві. Дбайливий опікун не буде зловживати довірою слабшого. Він завжди повинен виступати в ролі справедливого і мудрого наставника. Проте справжній дбайливий опікун не має права розраховувати на винагороду за свої благодіяння. Особливу увагу Т. Котарбінський приділив аналізу стилю поведінки людини, якій довірені для керівництва підлеглі люди. «Філософ відзначив, що відповідальність і повага керівника у ставленні до людей, чие благополуччя, самопочуття і життєвий оптимізм залежать від його рішень, є його моральним обов'язком... Ідеал дбайливого опікуна (терплячого, всепрощаючого, милосердного й завжди готового надати допомогу), який так пропагував учений, майже повністю списаний з ідеалу християнського святого. Адже християнство також засноване на цінностях добра, справедливості, самопожертви й активно-діяльній турботи про слабких» [41, с. 178].

Більш того, заповідь «полюби ближнього свого як себе самого» червоною ниткою проходить через всю незалежну від релігії етику праксеології. Доцільно розробити лише загальні етичні орієнтири, а решту проблем морального характеру кожний окремий індивід буде вирішувати самостійно, діючи залежно від обставин життя. Проте він надав необхідного імпульсу наступним пошукам філософського обґрунтування наявним професійним етичним кодексам індустріального, а тепер і постіндустріального суспільства. Таким чином, незалежна від релігії етика Т. Котарбінського, може стати основою не стільки духовної сфери життєжиттєдіяльності суспільства, скільки – практично-прикладної. Адже вона мислилася як складова частина праксеології, як універсальна граматики дії.

Засновник інструменталізму Дж. Дьюї презентував свій варіант діяльній підходу до пізнання. Останнє він інтерпретує як процес оцінювання людиною життєвих ситуацій та дієвий шлях до успішної адаптації. Успіх тлумачиться ним як соціальне визнання. «Мислення розглядається ним як ефективний інструмент для здійснення життєдіяльності, який сформувався в

результаті тривалої еволюції людини як біологічного виду. Мислення окремого індивіда постає як його практична здібність, яку він використовує для подолання сумнівів. Знання має слугувати для вирішення конкретних проблемних соціальних та індивідуальних ситуацій. Істинним оголошується те, що приносить практичну користь» [39, с. 41]. Звідси засновується заклик до реформування сфери освіти як витоку знання про навколишній світ та інструменту його масового поширення. Слід надати пріоритетності викладанню прикладних наук перед теоретичними, – вважав Дьюї. Прикладна етика як практична складова філософії має контролювати формування аксіологічної сфери життєдіяльності суспільства і почасти здійснювати ревізію цінностей відповідно до трансформації потреб соціуму. Причому критеріями моральності, на його переконання, насамперед мають бути успіх та практична доцільність.

Необхідність системного бачення світу відстоювали також і Г. Ляйбніць та Б. Спіноза, інтерпретуючи логіку як спосіб виразу загального порядку та зв'язку речей, а також розглядаючи сукупність природних тіл як системне ціле. Основоположники комунізму К. Маркс та Ф. Енгельс розвинули цей підхід, теж вважаючи природу системною сукупністю тіл і розуміючи під тілами всі матеріальні реальності. Учений Г. Спенсер дослідив універсально-еволюційні схеми.

У період створення «тектології» відбулися радикальні наукові та соціально-політичні революції. Емпіріокритицизм Е. Маха й Р. Авенаріуса, енергетизм В. Оствальда, історичний монізм соціологічної школи К. Маркса, доробки Л. Гейгера, Л. Нуаре, Л. Мюллера, К. Бюхнера стали джерелами натхнення для російського ученого О. Богданова. Організаційні переконання засновника тектології у значній мірі сформувалися із філософської концепції К. Сен-Сімона. Саме у основу вчення цього французького філософа покладено принцип організації, який розумівся ним як загальний закон Всесвіту. Згідно якого вплив, який здійснюється на довкілля різними об'єктами, корелює із

мірою їхньої досконалості, а остання прямо залежить від ступеня їхньої організованості.

Ідеї американських вчених, насамперед представників бігевіоризму і прагматизму, також істотно вплинули на ідейне становлення тектології та праксеології. Зокрема, маються на увазі, їхня концепція істини, орієнтація на створення практично значущої й соціально корисної філософії. А також інтерпретація інтелекту як інструменту для знаходження способу для організації найбільш ефективних відносин з цими об'єктами та акцент на тому, що цінним для пізнання є тільки те знання, яке може бути утилітарно-корисним для потреб людського практикування.

2.2. Технологія соціально-праксеологічних досліджень як взаємодоповнення умов і засобів якісної життєдіяльності людей

При розробці методів універсальної науки про ефективну діяльність, особливої уваги приділяли аналізу технології соціально-праксеологічних досліджень. В межах *агонології* (так вчені поіменували теорію боротьби) були розглянуті прийоми досягнення перемоги, методи організації протидії супротивникові, а також заходи, за допомогою яких можна не дозволити скористатися ворогу плодами можливої перемоги. Вчені зазначали, що однією із вирішальних умов досягнення перемоги є вміння сконцентрувати наявні ресурси в точці головної боротьби.

Т. Котарбінський проаналізував ряд прийомів агонології, серед яких важливим є *пошук «ахіллесової п'яти»* противника. На його переконання, «рівень майстерності в боротьбі визначається вмінням завдати удар у найуразливіше місце ворога. В агонології зазначається, що потрібно прагнути вивести з ладу в першу чергу ті частини ворожої системи, від яких напряду

залежить її стійкість. Варто також використовувати для досягнення своїх цілей засоби і резерви супротивника (там, де це можливо). Також одним з основних правил агонології має бути відоме правило римлян: «розділяй і володарюй». Концентрації сил противника варто максимально протидіяти, а між його частинами слід сіяти ворожнечу. Найефективнішим буде поєднання цих методів, коли роз'єднання сил противника поєднується з використанням в боротьбі чужих резервів у власних інтересах. Інший прийом боротьби – створення видимості ослаблення своєї позиції, з одночасною підготовкою несподіваного переможного ходу, якого не чекає ворог. Прийом навмисного заподіяння незначної шкоди самому собі, що психологічно розслаблює противника, часто забезпечує створення сприятливої ситуації задля перемоги, якщо дозволяє отримати необхідну свободу дій» [39, с. 147].

Засновник праксеології зауважує [див. 31], що слід мати на увазі ту обставину, що противна сторона у боротьбі теж намагатиметься вести себе відповідно до вищеперерахованих правил. Зважаючи на це, необхідно особливо ретельно захищати важливі елементи власного ресурсу від ударів, застосовуючи для цього усі можливі заходи, наприклад, маскування найважливіших його частин. Постає проблема урівноваження, з одного боку, автономії життєдіяльності найбільш важливих елементів системи з метою недопущення виходу з ладу всієї системи у разі враження цих елементів, а, з іншого боку, необхідним є забезпечення взаємозалежності і керованості всіх елементів системи.

В межах агонології розглянуто специфіку *наступу* й *оборони*, які вважають основними *формами боротьби*. Вчені виділили ряд *основних способів захисту*. Перший – це *контрнаступ*, у випадку якого обидві сторони одночасно ведуть наступ, що неминуче призводить до зіткнення. Другий спосіб полягає в тому, що сторона, яка обороняється, *завчасно готує перепони* на шляху наступу противника, щоб зірвати його наступ. Третій спосіб захисту має місце тоді, коли одна із сторін *ухиляється від боротьби*. Іноді тимчасова

відмова від боротьби однієї сторони змушує протилежну сторону діяти хибно, що лише «на руку» тій стороні, яка відмовилась боротися. На переконання засновника праксеології, найкраща оборона повинна містити елементи наступу. Виправданим для досягнення перемоги іноді може бути застосування методу *зволікань*, коли за певних умов відбувається уповільнення переходу в наступ. Застосовувати метод максимального зволікання слід лише тоді, коли час «працює на нас», тобто коли коефіцієнт переваги наших власних сил з плином часу зростає.

Ефективним у боротьбі почасти є метод *погроз (шантаж)*, який полягає в тому, що одна із сторін досягає своєї цілі не шляхом виконання певної дії, а лише декларацією (або демонстрацією) її можливості. Як правило, цей метод буває ефективним, коли можливість застосування сили існує насправді, і коли цю обставину усвідомлює противник. Польський дослідник в цьому контексті вказує на існування іншого ефективного прийому, який він образно назвав «*стрілками терезів*». Сутність цього прийому в тому, щоб в ході розвитку подій вловити потрібний момент і продемонструвати власний потенціал одразу декільком сторонам, що здатні включитися в боротьбу за перемогу. Тоді можливо отримати від тієї чи іншої сторони підтримку-преференції задля досягнення власної мети.

Особливу увагу засновник праксеології Т. Котарбінський приділив розгляду механізмів інформаційної дезорієнтації супротивника щодо прийомів і планів боротьби. Це робиться головню задля передбачення дій противника, або щоб змусити діяти його так, як нам потрібно. Найбільш прийнятним результатом такої тактики є ситуація, коли супротивнику залишається єдиний вихід з ситуації, знання якого дозволяє нам завчасно приготуватися, що і забезпечує нашу остаточну перемогу. Відповідно, ні в якому разі не можна допускати, аби ворог дізнався про актуальні плани нашої стратегії і тактики майбутньої боротьби. Тоді будь-який несподіваний хід з нашого боку може стати фатальним для нього.

Підбиваючи підсумок теорії агонології, польський філософ зауважує, що до неї увійшли лише ті прийоми, які при мінімальних можливостях надають великі шанси на перемогу. Саме прагнення навчити людей, які володіють невеликим ресурсом, відстоювати свої інтереси і досягати мети, спонукало його створити вказану теорію.

Мислитель продовжив традиції прогресивної польської філософії XIX століття, представники якої прагнули органічно поєднати теоретичні дослідження та практичні дії. «Головною метою власних праксеологічних розвідок Т. Котарбінський проголосив дослідження найбільш широких узагальнень технічного характеру» [56, с. 78]. Для цього він вивчав загальні особливості, властиві будь-якій роботі: індивідуальній і колективній, розумовій і фізичній і т. ін. Головні завдання праксеології її засновник вбачав у створенні універсальної теорії ефективної життєдіяльності. Учений, розглядаючи принципи й методи життєдіяльності, проголошував, що слід розробити такі універсальні способи дій, які, за умови докладання необхідних зусиль, гарантували б досягнення найоптимальнішого результату. Польський вчений розробив методологію та понятійно-категоріальний апарат праксеології. Серед пріоритетних напрямків праксеологічного дослідження Т. Котарбінський зазначав узагальнення та систематизацію накопиченого людством досвіду щодо підвищення ефективності різних способів життєдіяльності; вдосконалення методологічних правил, що мають загальний характер; вироблення та обґрунтування морально-етичних норм, що здатні скеровувати «вправні дії»; створення раціонально впорядкованого переліку основних рекомендацій (або застережень), що матимуть цінність для всіх видів життєдіяльності. Ідейним фундаментом праксеології стали народна творчість, художня література, історія розвитку різного роду мистецтв та ремесел, методологічні дослідження відомих філософів, науковців і теоретиків раціоналізації праці.

«Центральним поняттям праксеології стає поняття *методу*, увага до якого сприяла перетворенню цього вчення на загальну методологію. Адже

праксеологія продукує практичні директиви, що мають підвищувати ефективність життєдіяльності. До них належать команди, заборони й обмеження, які необхідно співвідносити із кінцевою метою тієї чи іншої конкретної життєдіяльності. Таким чином, раціональна праксеологія постає як теорія ефективної організації життєдіяльності, що не обмежується питаннями про методи підвищення ступеню ефективності керівництва колективною працею в різних сферах людської діяльності (політиці, економіці, освіті і т. ін.), але й прагне розробити універсальну систему максимально ефективних дій» [39, с. 188].

Праксеологія має систематизувати й доповнити категоріально-понятійний апарат теорії життєдіяльності; проаналізувати фактори, які сприяють прогресивному розвитку майстерності людини; дослідити елементи дії та її основні форми (до перших відносяться діючі матеріали, цілі, продукти і т. ін., до других – різні форми кооперації); розробити систему загально-технічних рекомендацій та застережень. Емпіричний базис праксеології накопичувався із спостереження за практичним досвідом. «Аналіз та узагальнення кращих зразків такого досвіду, на переконання Т. Котарбінського, допоможуть розробити основну суму алгоритмів життєдіяльності. Проте серед цих алгоритмів слід обирати лише найоптимальніші для тієї чи іншої конкретної ситуації. Критеріями відбору мають бути економічність та ефективність. Для цього засновник праксеології визначив фактори, що впливають на процес успішної реалізації життєдіяльності» [56, с. 111].

Шляхами збільшення позитивних технічних якостей дії є *ефективність, надійність, точність й економічність*. Остання часто набуває форми продуктивності або ощадливості. Вчений виділив і проаналізував такі принципи організації «*вправної життєдіяльності*» (так в межах праксеології називається ефективна діяльність) як *активізація, автоматизація, інструменталізація, антиципація, потенціалізація, кунктація, інтеграція, препарування (підготовка), іманентизація, програмізація, раціоналізація,*

координація, конвенціоналізація, спеціалізація, колективізація, концентрація, централізація тощо. Головними з цих принципів Т. Котарбінський вважав активізацію та автоматизацію [31].

Видатний польський мислитель прагнув якомога детальніше розробити **понятійно-категоріальний апарат** техніки раціональної життєдіяльності. Для цього він увів ряд термінів, що безпосередньо визначають зміст праксеологічної теорії. Серед цих термінів важливе місце належить поняттю *елементарної дії*, адже будь-яка діяльність складається з певних елементарних складових. Поняття елементарної дії засновник праксеології пов'язує з рядом специфічних термінів, серед яких є такі як «*діяння*», «*агент дії*» (або його близький за змістовним значення аналог: «*винуватець дії*», «*винуватець події*»), «*імпульс дії*» та ін. Діянням засновник праксеології називає досягнення агентом дії певного результату життєдіяльності.

Винуватцем певної події є той індивід, чий довільний імпульс став причиною цієї події. Імпульс охоплює усі випадки елементарних дій, в тому числі і таких, де поведінка суб'єкта засновується не лише на мускульному русі, але й на інших зусиллях, наприклад, на напрузі уваги. Більш того, імпульс може спричиняти ослаблення або й припинення дії. Інакше кажучи, агент дії є причиною імпульсу, а кожен імпульс є навмисним і спрямованим до чогось. Елементарною дією польський філософ вважає лише таку дію, яка складається з одного імпульсу. Винуватцем дії називають не тільки того індивіда, який чітко уявляє мету свого імпульсу і прагне її досягти, але й того, чий імпульс став причиною ненавмисного наслідку. Діючим суб'єктом [див. 29; 41; 43; 56] є живий індивід, що прагне досягти певної мети і докладає до цього зусилля.

Дії людини праксеологія розподіляє на *успішні, безуспішні та протиуспішні*. Крім того, до окремої групи відносяться дії, що полегшують досягнення мети, але самі по собі для досягнення мети недостатні. Вони класифікуються за співвідношенням міри успішності дії і ступеня наближення до мети. Йдеться про такі критерії результативності життєдіяльності як

точність, чіткість, старанність і майстерність, що сприяють не лише досягненню кінцевої мети, але й надають додаткової привабливості і цінності кінцевому продукту життєдіяльності. У цьому контексті засновник праксеології детально аналізує такі поняття як *«раціональність»*, *«вправність»*, *«економічність»*, *«надійність»*, *«правильність»* і *«творчість»*. Найважливішим критерієм ефективності життєдіяльності праксеологія вважає раціональність, ступінь якої прямо пропорційно пов'язана із достатньою кількістю інформації для досягнення мети. Вчені також звернули увагу на існування *парадоксів ірраціональної життєдіяльності*, коли саме завдяки застосуванню нестандартних методів і прийомів, діяч (наприклад, дилетант-непрофесіонал) досягає ефективних результатів.

Отже, польському філософу вдалося розробити засади науки, яка досліджує умови, методи і загальні принципи будь-якої людської практичної життєдіяльності та містить рекомендації, застосування яких сприятиме підвищенню ефективності життєдіяльності.

2.3. Норми і приписи соціальної праксеології як керівництво до раціонального використання людиною ресурсів життєдіяльності

Норми і приписи соціальної праксеології обґрунтував її фундатор Т. Котарбінський, а далі їх розвинули його послідовники. Загальною ідейною настановою праксеології є позиція, яку він визначав терміном практичний реалізм. Узагальнено кажучи, **практичний реалізм** – це позиція, згідно якої слід зважати на реальність при виконанні яких завгодно дій. Практичного реаліста відрізняє тверезий погляд на оточуючу дійсність, урахування того, що

існує актуально, ухвалення умов і меж можливих дій, правильне визначення ієрархії пріоритетів при формулюванні правил дій в процесі їх планування.

Під тверезістю погляду соціальна праксеологія розуміє розгляд реальності без упереджень, а сам розгляд може розумітися як спостереження, з'ясування і оцінювання. Тверезість не обов'язково полягає у використанні виключно приземлених мотивів. Практичний реаліст може керуватися і високими мотивами, але лише б він не приймав свої мрії за дійсність. Рекомендація брати до уваги те, що актуально існує, наказує змінювати існуючу дійсність з погляду насущних потреб. У зв'язку з цим практичний реалізм рішуче опирається проектам створення досконалих творінь, які не зважають на актуальні умови.

Про можливість досягнення чогось можна говорити в двох різних значеннях. По-перше, щось може бути досягнуте тоді, коли воно взагалі здійснюване. Умови і можливості, з якими припускають це перше розуміння визначення «можливості досягнення чогось». Тому практичний реаліст позитивно оцінює той стан речей, який вдалося реалізувати, оскільки сам факт їх реалізації слугує доказом виконання намірів. По-друге, «можливість досягнення чогось» означає, що відсутні рішучі протипоказання для зачину даної дії. Практичний реаліст завжди повинен скласти баланс набутків і втрат, а для цього він повинен урахувати не тільки те, що досягне з урахуванням існуючого стану справ, але також і з тим, що досягне із урахуванням протипоказання. Визначення ієрархії пріоритетів полягає в тому, що найголовнішим вважається те, що дозволяє перемогти існуюче зло, або ж застерегти від ще більшого зла. Коротше кажучи, напрямок сумарного вектору дій практичного реаліста полягає в тому, щоб види діяльності обиралися розумно, а саме – із максимальним урахуванням всіх можливостей.

У витоках праксеології як науки перебуває наступна обставина: в різних сферах науки і буденного життя виникають питання, що стосуються способів ефективної діяльності, отримання відповідей на ці питання, а також вироблення

різних понять, що дозволяють ставити такі питання і відповідати на них. Часто трапляється так, що у межах розгляду питань формулюються загальні твердження теоретичного характеру, або ж загальні рекомендації, що виходять за сферу вживання тієї дії, яка є предметом дослідження. Тоді виникає необхідність в узагальнюючій дисципліні, яка розглядала б проблеми ефективної діяльності на відповідному теоретичному рівні. Передбачувана теоретична дисципліна називалася «загальною практикою», а також «загальною теорією дій», але врешті учені зупинилися на назві «праксеологія».

Звичайно праксеологію відносять до розряду не теоретичних, а практичних дисциплін. Методологія цих дисциплін остаточно сформувалася у середині ХХ століття як **проект «праксеологія»**. Виділяють дослідницькі дисципліни, метою яких є отримання нового знання, і практичні дисципліни, задачі яких полягають в проектуванні. Проектування полягає в обмірковуванні дій, одержаних продуктів і результатів з погляду умов, необхідних для їх виконання і отримання. Прикладами практичних дисциплін служать всі інженерні спеціальності. Практичним дисциплінам протиставляються «критичні дисципліни», наприклад, *естетика*, що займається пошуком вірних емоційних оцінок, а також «нормативні дисципліни», наприклад, *нормативна етика*, що вивчає приватні оцінки, зокрема, з погляду їх цінності. Проблематика критичних і нормативних дисциплін в справжньому контексті не істотна і обговорюється лише з урахуванням критерію, що дозволяє їх відрізнити від дисциплін практичних. Учені розрізняють властиві норми і нормативні завдання (розпорядження). Властиві норми, наприклад, не «вбивай» взагалі не є ні істинними, ні помилковими і тому не підлягають обґрунтуванню. Інша справа із нормативними пропозиціями. Їм завжди властивий інформативний характер і вони підлягають обґрунтуванню, у тому числі і за допомогою наукових знань. У свою чергу, нормативні пропозиції діляться на наочні і емоційні. Критерій останньої не приводять, обмежуючись відповідними прикладами. Нормативна наочна пропозиція демонструється

таким формулюванням: «щоб стало так-то і так, необхідна (достатня) така і така дія», тоді як формулювання «така і така дія була б огидною» відноситься до одного з видів нормативно-емоційних пропозицій. З розгляду приведених прикладів можна висновувати, що підставою для винесення наочно-нормативних пропозицій є події, поєднані причинно-наслідковим зв'язком, тоді як підставою для вислову нормативно-емоційних пропозицій є акти оцінювання. «На жаль, з приводу останніх Т. Котарбінський не висловлюється, що утрудняє реконструкцію його етичних поглядів» [56, с. 32].

Практичні науки, формулюючи свої пропозиції нормативно і наочно, не дають ніякого мотиву для того, щоб відмовляти їм в науковості. Не дивлячись на те, що між дослідницькими дисциплінами і практичними науками є багато відмінностей, але як одні, так і інші прагнуть адекватно описувати реальність. У зв'язку із постійними сумнівами в науковості практичних дисциплін учені багато разів поверталися до їх методології, розвиваючи власні погляди. Одне з питань, які можна б було дати практичним наукам, таке: «Чи можна взагалі говорити про методологію цих наук?». Вчений відповідав ствердно, вважаючи, що метод конкретної дії – це те ж, що навмисний і повторюваний спосіб його виконання. Згідно цього визначення дії, звані звично практичними, підпадають під поняття методу і цього достатньо, щоб вважати їх такими, що підкоряються закономірностям методології. А якщо можна говорити про методи практичних дій, то немає ніяких перешкод до того, щоб розвивати методологію практичних дисциплін.

Т. Котарбінський визначав практичні науки за допомогою їх співвідношення з теоретичними науками [31]. Ці останні, наприклад, математика, фізика, ботаніка або ж історія націлені на пошук обґрунтованих істин. При цьому термін «теорія» він трактує вельми широко: теоретичними є як науки номологічні, себто такі, що виражають закони і узагальнюючі теорії, наприклад, фізика, так й ідеографічні науки, що обмежуються описом і поясненням окремих фактів, наприклад, ботаніка. Практичні науки прагнуть

знайти закономірності, обмірковуючи при цьому способи реалізації дій, що ведуть до виникнення нових утворень, наприклад, знарядь або станів, ситуацій, наприклад, оздоровлення. Такий підхід, звичайно, відповідає позиції, де дослідницькі дисципліни визначені як пошук знань, а практичні науки – як проектування. Кожна наука, як теоретична, так і практична, є сукупністю дій, а в такій сукупності завжди вдається виділити два аспекти: *інтелектуальний* (вирішення задач) і *маніпуляційний* (наприклад, експериментування). Ці аспекти по різному співвідносяться в теоретичних і практичних науках. По-перше маніпулювання підпорядковується вирішенню задач, тоді як в інших – навпаки, оскільки вирішення задач підлегле маніпулюванню. Але в сумі будь-яка наукова діяльність полягає в з'ясуванні інтелектуального і маніпуляційного чинників.

У соціальній праксеології формулюються описові і нормативні твердження. Перші пояснюють значення основних праксеологічних понять і демонструють їх взаємозв'язок, а також вводять похідні поняття. До описових належать, серед інших, дефініції, типології і основні пропозиції. До нормативних утверджень праксеології відносяться різного виду вказівки щодо умов і видів (способів) ефективної діяльності. Згідно раніше зроблених зауважень, ці твердження сутнісно нормативні пропозиції наочного характеру. Вони є специфічними твердженнями праксеології і тому вельми важливо з'ясувати їх структуру і способи їх обґрунтування.

Загальна схема нормативної пропозиції або ж правила практики такі: в обставинах А потрібно (добре б, або достатньо) виконати В, щоб викликати С. Кожне практичне правило формулює достатню або необхідну умову, або обидва разом для виявлення певного наслідку. Окремий коментар необхідний для пояснення звороту «добре», передаючого умову необхідності або достатності. Це «добре» не містить ніяких конотацій морального характеру. Практична етика є дисципліною абсолютно незалежною від етики, оскільки оцінює ефективність дій, а не їх моральний аспект. Це, звичайно, не значить, що дії, що

розглядаються з погляду праксеології не підлягають оцінкам з погляду етики. Слід підкреслити лише одне: варто відрізнити праксеологічний аспект дій від етичного і не змішувати їх.

Пропозиції праксеології (тут і далі маються на увазі тільки нормативні твердження) можуть належати не тільки праксеології, але й іншим, більш конкретним дисциплінам, наприклад, медицині або техніці. Це породжує проблему подальшого відмежування праксеології як найбільш загальної дисципліни від інших, більш спеціальних практичних мистецтв. Кожне практичне правило можна розглядати з погляду його теоретичного обґрунтування, технічного базису і виду діяльності. Теоретичне обґрунтування практичного правила – це завжди причинна залежність С від В. Якщо нам відомо, що вживання аспірину викликає пониження температури, то тоді ми знаємо теоретичну основу правила: якщо хочеш під час хвороби знизити температуру, то вживай аспірин.

Звернемо увагу, що зв'язок теоретичного знання з практичними навиками полягає саме в тому, що теорії надають теоретичний базис для цих навиків. Буває і так, що при обґрунтуванні тверджень праксеології ми звертаємося до причинних залежностей, пов'язаних із матеріалами, що не зустрічаються в природі, наприклад, ліками, або ж із знаряддями, продуманими з погляду їх функцій і структури. В цьому випадку матеріали і знаряддя складають технічний базис даного правила, яке може пов'язувати певні наслідки із змінами технічного базису. Обґрунтування пропозицій праксеології з погляду теорії або технічного базису відбувається за допомогою конкретних практичних дисциплін, бо ці дисципліни поставляють знання, які є передумовою винесення постулатів праксеології.

Третє поняття, з погляду якого можна розглядати постулати праксеології, – це вид діяльності, оскільки праксеологія цікавиться перш за все видами дій. Окремі практичні навики в тій мірі співвідносяться із видами дій, в якій це необхідне для визначення ефективності з погляду виду діяльності, а також з

урахуванням теоретичного обґрунтування або технічного базису. Тим, що є загальним для праксеології і окремих навиків – це якраз види діяльності. Правила практики визначають способи досягнення запланованих цілей. Щоб викликати С, про яке йшла мова в загальній схемі праксеологічного твердження, потрібно обрати відповідну дію В. Кожна реальна дія повинна розглядатися як якийсь певний комплекс дій. Праксеологію цікавлять обдумані дії, тобто інтенційні, а не механічна сума діянь, що трактували з бігевіористичної точки зору.

Праксеологія як і будь-яка наука має свої первинні поняття. **Поняття праксеології** можна визначити за допомогою елементарного вислову праксеології: при обставинах А потрібно (достатньо) зробити В, щоб викликати С. Така схема містить поняття простої дії, діяльнісного агента і довільного імпульсу.

Будь-яка діяльність складається з простих дій і тому **поняття простої дії** в праксеології відіграє основоположну роль. Кожна проста дія навмисно, є якоюсь фізичною дією і, нарешті, викликає якусь більш пізню подію. Ці характерні риси простої дії у свою чергу можуть бути уточнені за допомогою **поняття умілої дії**; відмітна ознака останнього поняття в тому, що воно, тобто уміла дія, завжди результативна. Тому уміла дія – це окремий випадок причинного зв'язку.

Наступними необхідними поняттями є **поняття матеріалу**, що служить для створення чогось, якогось продукту, тобто того, що виникає в результаті дій, знаряддя дії, мети і твору (наслідки проведеної дії). Кожний твір є подією; події у свою чергу підрозділяються на пермутаційні і персевераційні. Перші – це зміни (кожна подія є зміною предмету), що приводять від якоїсь початкової стадії до іншої кінцевої стадії, а другі – це зміни, в яких початкова стадія співпадає з кінцевою стадією. Наприклад, відкриття дверей є пермутаційною дією, а ланцюг змін, що приводить від відкриття закритих дверей до її повторного закриття – персевераційною. Пермутаційні дії можна підрозділяти на

конструктивні і деструктивні. Перші полягають в тому, що в результаті дій предмет наділяється властивістю, якою він раніше не володів, а з другими – навпаки, предмет позбавляється властивості, якою він спочатку володів.

Разом з простими діями розрізняють і складні, або комплекси простих дій. Комплекси виділяються відповідно до цілей, до яких вони приводять. З урахуванням тимчасового співвідношення простих дій, що становлять складну дію, виділяються *акорди* (одночасні дії), *ланцюги* (послідовні дії) і *зв'язки акордів*. Праксеологія вводить поняття *препарування* або підготовчої дії, а для його аналізу використовує поняття плану і проби. План є різновидом проекту, що деталізується. Проект же – це опис задуманого, можливого в майбутньому стану речі, тоді як план – це проект, готовий до дії, тобто прийнятий до виконання. Як прості, так і складні дії односуб'єктні, але перші одноімпульсні, а другі – багатоімпульсні.

Соціальна праксеологія аналізує колективні дії, розглядаючи їх як комплекси, що містять багато дій і багато суб'єктів. Комплексні дії – це кооперація, тобто така ситуація, в якій щонайменше взаємодіють два суб'єкти. Кооперація може бути позитивною, коли кооперанти поєднані загальною метою і допомагають один одному, або негативною, коли їх цілі не узгоджуються і вони шкодять один одному. Визначення кооперації припускає її релятивізацію до деякої мети, оскільки колективні дії можуть бути і багатоцільовими. Тоді може бути і так, що з урахуванням однієї мети кооперація позитивна, а з урахуванням іншої – негативна. Саме лише визначення негативної кооперації ще не приводить до зростання створюваних кооперантами один одному перепон. Перепона може полягати в утрудненні, а в крайньому випадку – в неможливості дій кооперанта. Особливим випадком негативної кооперації є змагання, що полягає в тому, що кожний з кооперантів прагне досягти кращого результату, ніж всі інші.

З погляду праксеології основною оцінкою дії є ефективність. Дія ефективна тоді і тільки тоді, коли веде до результату. Природно припустити,

що дії підрозділяються на ефективні і неефективні щодо поставленої мети. Проте праксеологія приймає не дихотомічний розподіл оцінок, а тричленний. Вона розглядає ефективні, неефективні і контрефективні дії. Дія називається контрефективною тоді, коли утруднює досягнення поставленої мети. Можливі індиферентні дії щодо поставленої мети, які не наближають до неї і не перешкоджають її досягненню. Ці індиферентні дії і є неефективними. Оцінки ефективності мають градації. Т. Котарбінський помічає, що «оцінкам ефективності і контрефективності властиві градації, тоді як поняття неефективної оцінки абсолютне» [56, с. 82].

Праксеологічні оцінки, схильні градації, відносяться або до дій, або до результатів цих дій. Можна говорити про правильність, точність, чіткість виконання, про оперативність, заповзятливість, витривалість і багато інших практичних цінностей. Особлива увага тут приділяється економічності і її формам, перш за все ощадливості і продуктивності.

Праксеологічне трактування економічності відрізняється від трактування економічного (в значенні соціальної або політичної економії). Перше займається всілякими способами мінімізації засобів, що використовуються для досягнення деякого результату (ощадливість), або збільшення результатів при використанні одних і тих же засобів (продуктивність), тоді як економісти розглядають ощадливість і продуктивність лише з погляду грошової економії. Праксеологія рекомендує наступні прийоми економізації. По-перше, необхідною умовою економічності є активність. З цього положення виходить, що пасивність є поганим помічником в прагненні досягти економії: стриманість від дій може виявитися неекономічною або контрекономічною і лише випадково економічною. Активність припускає, що залежні від діючих суб'єктів процеси протікають заплановано, а суб'єкти мають необхідну свободу дій. По-друге, обов'язковим є принцип мінімальності втручання, приписуючий обмежувати до мінімуму втручання в природний хід подій. Згідно цього принципу передбачається, зокрема, такий набір інструментів, який міг би по

можливості діяти самостійно, а активність суб'єкта полягала більше у контролі, ніж в доданні спонукаючих до активності імпульсів. Іншим наслідком цього принципу є створення фактів, що припускає допущення попередніх дій, що є на даній стадії менш дорогими, ніж прямі конструктивні дії.

Відповідно до теорії фактів, що відбулися, для економного досягнення передбачуваного стану речей слід заздалегідь створити таку ситуацію, яка б по можливості довільно, тобто з якнайменшим ступенем втручання сприяла досягненню запланованого стану. В деяких випадках економічність може бути досягнута не за допомогою дії, а через готовність до реалізації дії. Цей ефект пов'язаний з правилом потенціалізації, яке застосовується тоді, коли дія обходиться дорожче, ніж готовність до її реалізації.

Висновки до розділу 2

За історичної доби (кінець XIX – початок XX століття) виникнення та розвитку індустріального суспільства змінюється соціальна структура, трансформуються моделі і механізми управління практичною діяльністю, змінюються ціннісні пріоритети, професійна діяльність перетворюється на стрижень людського існування. Все це свідчило про необхідність усталення нового типу світогляду, активного стилю життя, основою якого є орієнтація на досягнення успіху та підвищення ефективності життєдіяльності. Відповідно, головною проблематикою філософських напрямків і течій, що сприяли становленню та розвитку як тектології, так і праксеології, є розробки

методології ефективної діяльності задля оптимізації життєдіяльності людини і суспільства.

Праксеологія зможе надати адекватні відповіді на нагальні виклики індустріального суспільства. В праксеології відбулася систематизація й доповнення категоріально-понятійного апарату теорії життєдіяльності. Для цього її засновник провів аналіз дій з відповідним виділенням її основних форм. Польський філософ Т. Котарбінський [31] розглянув шляхи збільшення позитивних технічних якостей дії, серед яких основними, на його переконання, є ефективність, надійність, точність й економічність. Вчений виділив ряд принципів організації ефективної життєдіяльності, головними з яких він вважав активізацію та автоматизацію, піддав градації дії людини на засадах співвідношенням міри успішності дії і ступеня наближення до мети. Найважливішим критерієм ефективності життєдіяльності праксеологія вважає раціональність. Таким чином, це наука, яка досліджує умови, методи і загальні принципи будь-якої людської життєдіяльності та містить рекомендації, застосування яких сприяє підвищенню її ефективності.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСТЮ ВЛАСНОЇ ЕФЕКТИВНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Концепція самоефективності особистості Альберта Бандури, її праксеологічне і прикладне значення

Один з найзначніших персонологів сучасності – це, поза сумнівом, Альберт Бандура [96; 97; 98; 99], американський учений канадсько-польсько-українського походження. «Люди не поводяться як флюгери, постійно змінюючи напрямок залежно від того, яким соціальним впливам вони піддаються в даний момент», – стверджував А. Бандура [99, с. 61]. Учений народився 4 грудня 1925 року на півночі канадської провінції Альберта, в містечку Мундара, настільки маленькому, що в ньому була єдина школа, де і вчився майбутній теоретик людської поведінки. Після закінчення школи Бандура провів літо на Алясці, працюючи на будівництві швидкісної магістралі, яка споруджувалася під час Другої світової війни, щоб пов'язати Аляску з основною територією Сполучених Штатів. Він опинився серед робочих хлопців, багато хто з них мав психічні відхилення різного ступеня. Хоча спостереження за ними актуалізували у Бандури інтерес до психопатології, а остаточне рішення стати психологом він не прийняв до тих пір, поки не поступив в Університет Британської Колумбії (м. Ванкувер).

За словами вченого, його рішення присвятити себе психології було у великій мірі справою випадку. Будучи студентом, він часто їздив в університет

разом з своїми приятелями – студентами інших факультетів, заняття у яких починалися раніше, ніж у нього. Замість того щоб байдикувати в цей уранішній час, Бандура став відвідувати клас психології, який саме у той час відкривався. Він захопився і несподівано для себе вирішив обрати психологію як спеціалізацію.

Майже всі ранні публікації Бандури відносяться до клінічної психології і присвячені в основному психотерапії і тесту Роршаха (Rorschach test). В 1958 році він працював разом з своїм першим аспірантом Річардом Волтерсом (Richard H. Walters) над підготовкою книги про агресивних правопорушників. Наступного року вийшла їхня книга «Підліткова агресія» (Adolescent Agression, 1959). З того часу Бандура став публікувати роботи з широкого кола питань, часто в співавторстві зі своїми студентами і аспірантами. Його наймонументальніша праця «Соціальні основи думки і дії» (Social Foundations of Thought and Action) вийшла в 1986 році.

Основні концепції А. Бандури практично не розглядали роль біологічних чинників у формуванні особи. Тому учений постулював, що людина – це продукт навчіння, в ході якого вона здатна засвоювати різноманітні поведінкові патерни. Крім пластичності свідомості (*plasticity*), яка дозволяє змінювати стилі поведінки, найважливішою людською якістю є мислення (*cognition*), що дозволяє використовувати символічні структури, наприклад мову, пізнавати довкіллі явища навколишнього світу і осмислювати поведінку, хоча б частково визначаючи, які події довкілля будуть сприйняті, одержать оцінку і стануть основою для дії, згідно якої поведінка людини є результатом взаємодії особистісних чинників, включаючи мислення і пізнавальну здатність (*cognition*), явищ навколишнього середовища і дій самої людини.

Згідно теорії реципрокного детермінізму, поведінка людини формується діями трьох змінних величин: навколишнього середовища (довкілля), самої поведінки і особистісних особливостей. При цьому поведінка частково є функцією навколишнього середовища, а довкілля частково залежить від

поведінки. Третій чинник, що впливає на поведінку, – особа, під якою Бандура розуміє, в першу чергу, її внутрішні характеристики, наприклад мислення (*cognition*), здатність запам'ятовувати і передбачати події. Мислення людини визначає, з якими явищами навколишнього середовища вона зустрінеться, яку оцінку дасть цим подіям і як організує їх для подальшого використання. «Оскільки концепції людей, їх поведінка і їх оточення взаємно детерміновані, індивіди не є ні безпорадними об'єктами, контрольованими силами оточення, ні абсолютно вільними істотами, які можуть робити все, що їм заманеться» [98, с. 56-57].

У підручниках звичайно приводиться один класичний приклад реципрокного детермінізму – інтеракція маленької дитини і її батька. Дитина просить купити тістечко; з погляду батька, це – подія навколишнього середовища. Якби батько автоматично (не роздумуючи) купив тістечко, то ці двоє впливали б на поведінку один одного в скіннерівському значенні. Поведінка батька визначалася б навколишнім середовищем і, у свою чергу, надавала б зворотну дію на оточуюче довкілля, а саме на дитину. Проте, згідно теорії Бандури, батько здатний обдумувати наслідки, які він здійснить, винагороджуючи або ігноруючи поведінку свого нащадка. Батько може подумати: «Якщо я куплю тістечко, дитина на якийсь час перестане плакати, але наступного разу, швидше за все, знову упіратиметься до тих пір, поки я не дам те, що вона зажадає. Тому зараз я не куплю тістечко». Таким чином, батько впливає як на оточуюче середовище (дитини), так і на власну поведінку (відмова виконати прохання дитини). Подальша поведінка дитини – навколишнє середовище батька – вносить внесок у формування її мислення і поведінки. Якщо дитина припинить скиглити і вимагати тістечко, у батька можуть з'явитися інші думки. Наприклад, він може так оцінити свою поведінку: «Я поступив правильно, тому я – хороший батько». Крім того, зміни в навколишньому середовищі дають йому можливість поводитися по-іншому.

Таким чином, подальша поведінка батька визначається реципрокною дією навколишнього середовища, мислення і попередньої поведінки.

Модель реципрокного детермінізму схематично представлена на рис. 3.1, де В означає поведінку (*behavior*), Е – зовнішнє щодо людини середовище (*environment*), Р представляє особу (*person*), включаючи її соціальне становище, біологічні характеристики, такі як стать, зріст і фізична привабливість, а крім того, психіку, включаючи мислення, пам'ять, думки, прогнози і т. ін.

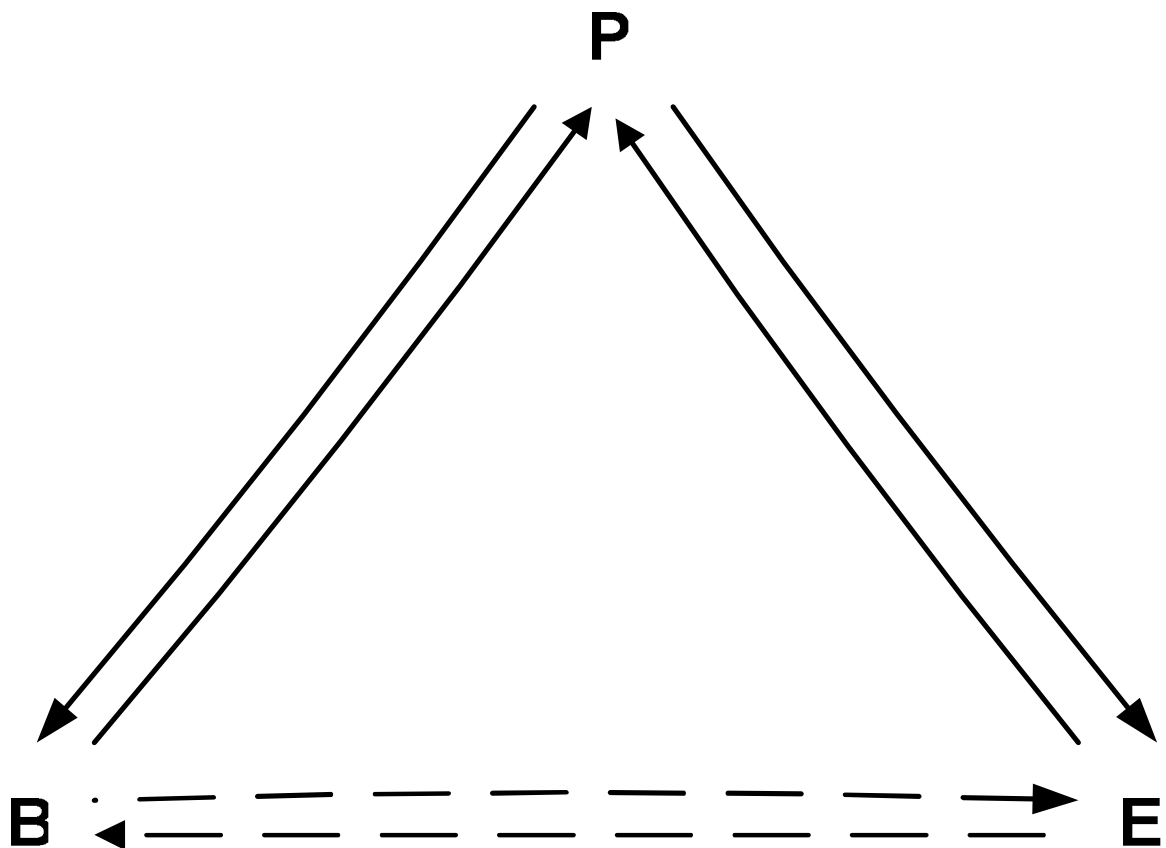

Рис. 3.1. Концепція реципрокного детермінізму Бандури.

Людська діяльність – це продукт взаємодії (В) поведінки, (Р) властивостей особи і (Е) навколишнього середовища [99, с. 62].

Наведений приклад можна розглянути, використовуючи наведену діаграму. По-перше, прохання дитини впливає на поведінку батька ($E \rightarrow B$) і частково визначає мислення батька ($E \rightarrow P$), поведінка батька допомагає сформувати поведінку дитини, тобто його оточуюче середовище ($B \rightarrow E$), його поведінка діє і на його власні думки ($B \rightarrow P$), а його мислення частково визначає його поведінку ($P \rightarrow B$). Для завершення циклу необхідно, щоб P (особа) впливала на E (середовище). Яким чином може мислення батька прямо, не утілившись спочатку в його поведінку, змінювати оточуючу середовище? Воно не може цього робити. Але символ P означає не тільки мислення, він представляє всю особу. В цьому випадку батько, завдяки перевагам своєї ролі і батьківського статусу, а можливо, у зв'язку зі своїм зростанням і фізичною силою, справляє на маленьку дитину враження рішучості. Таким чином, остаточне визначення завершено ($P \rightarrow E$).

Слово «детермінізм», що вживає А. Бандура, не повинне ввести в оману. Детермінованою системою прийнято називати систему, в якій функція переходу стану і вихідна функція по заданому початковому стану і заданій послідовності вхідних сигналів однозначно визначають нові стани і виходи. З такої кібернетичної точки зору, людська поведінка, за А. Бандурою, є детермінованою системою. Проте, на відміну від Скіннера, що бачить причину будь-якої людської діяльності в явищах навколишнього середовища, він ніколи не був абсолютним детерміністом і не вважав детермінізм і свободу дій несумісними. Не приймаючи при цьому концепцію абсолютно вільної волі, він, на відміну від інших теоретиків, надавав дуже велике значення випадковим подіям (*fortuitous events*), зокрема, випадковим зустрічам (*chance encounters*). Будь-який з чинників реципрокної тріади – поведінка, особа або навколишнє середовище в результаті випадкової події може непередбачувано змінитися у будь-який момент час, і людина, завдяки своїй пластичності, теж зміниться.

Будучи переконаним бігевіористом і в першу чергу цікавлячись людською поведінкою, Бандура не був схильний розглядати, як К. Роджерс,

складні концепції особи, а стверджував, що існують лише окремі саморозпорядження (*self-precepts*). Так само як і Ф. Скіннер, вчений відмовляється визнавати існування усередині нас автономного агента, який формує нашу поведінку так, щоб вона відповідала початковій Я-концепції. Але, хоча у людини і немає незалежного Я, здатного маніпулювати навколишнім середовищем за допомогою вольових зусиль, вона все ж таки має змогу саморегуляції. «Якби нашу поведінку визначали тільки зовнішні нагороди і покарання, люди поводитися б як флюгери» [97, с. 357]. Саме саморегуляція і самоефективність є найважливішими внутрішніми чинниками, що впливають на людську поведінку.

Саморегуляція (за А. Бандурою) – це одна з найважливіших характеристик людської особистості, що впливає на поведінку. В рамках реципрокного детермінізму, люди реактивно (*reactively*) намагаються зменшити розбіжність між своїми досягненнями і своєю метою, і, знищивши це розходження, проактивно (*proactively*) ставлять перед собою нові, більш високі цілі. «Люди спонукають себе до дії і управляють власними діями шляхом проактивного керівництва (*proactive control*), встановлюючи собі цілі, які створюють положення нерівноваги, а потім мобілізуючи свої здібності і зусилля на основі попередніх оцінок того, що потрібне для досягнення мети» [99, с. 63].

Вчений виділив дві групи взаємовпливаючих чинників саморегуляції – зовнішні і внутрішні. По-перше, у нас є деяка здатність маніпулювати зовнішніми чинниками, які включаються в схему реципрокної взаємодії. По-друге, ми можемо стежити за своєю поведінкою і оцінювати її як в світлі близьких, так і далеких цілей. Як зовнішні чинники саморегуляції він виділяє стандарти, за якими можна оцінювати свою поведінку. Ці стандарти створюються не лише тільки зовнішніми силами. Явища навколишнього середовища взаємодіють із властивостями особи, формуючи індивідуальні стандарти оцінки. З учнів батьків і вчителів ми дізнаємося про цінність чесної і

доброзичливої поведінки; шляхом безпосереднього досвіду ми вчимося більше цінувати тепло і сухість, ніж холод і вогкість; спостерігаючи за іншими, ми виробляємо безліч стандартів для оцінки своїх дій. У всіх трьох випадках те, яким стандартам ми навчимося слідувати, залежить від особистісних характеристик, але і впливи навколишнього середовища також відіграють роль.

Внутрішні або особистісні чинники саморегуляції в світлі Я-концепції А. Бандура розглядає набагато докладніше, виділяючи три необхідні умови: самоспостереження (*self-observation*), процес виголошення думок (*judgmental process*) і активна реакція на себе (*activeself-reaction*).

Самоспостереження. Контроль за своїми діями, хай і неповний, – ця обов'язкова умова поведінки. Ми вибірково виділяємо деякі сторони нашої поведінки й ігноруємо всі інші. Те, що ми бачимо, залежить від наших інтересів та інших початкових понять про себе. В ситуаціях, коли потрібно щось зробити або чогось добитися, ми звертаємо увагу на якість, обсяг, швидкість або оригінальність нашої роботи; в міжособистісних ситуаціях для нас важливі комунікативність і відповідність нашої поведінки суспільної моралі.

Процес виголошення думок допомагає нам регулювати свою поведінку за допомогою мислення. Ми здатні не тільки рефлексивно розмірковувати, але і виносити думки про цінність наших дій на основі цілей, які ми перед собою ставимо. Процес виголошення думок залежить від особистих стандартів, зразків для порівняння, цінності даної діяльності для нас і від того, в чому ми бачимо причину досягнень.

Більшість наших дій ми оцінюємо, зіставляючи їх зі зразками для порівняння (*standard of reference*). Ми зіставляємо дані про наші успіхи порівняно з тим, чого добилася якась певна людина, або звіряючи їх із стандартними нормами, як, наприклад, в деяких іграх, де треба набрати певну кількість очок, щоб закінчити партію. Крім того, ми використовуємо наші власні попередні досягнення як зразок для порівняння з нашими справжніми досягненнями і оцінюємо останні на цій основі. Окрім особистих стандартів і

зразків процес винесення думок залежить також і від того, яку початкову цінність (*value*) ми додаємо нашій діяльності. Якщо ми не вважаємо дуже цінним уміння мити посуд або витирати пил, ми не витратимо багато часу і зусилля, намагаючись розвинути в собі ці здібності. З другого боку, якщо ми високо цінуємо просування в бізнесі або досягнення якогось рівня професійної підготовки і освіти, ми докладемо багато сил, щоб добитися успіху в даній сфері. «Після того, як даний рівень поведінки досягнутий, він більше не потрібен, і людина починає шукати нове самозадоволення. Люди хочуть підвищити норми поведінки після успіху і знизити їх, щоб наблизитися до більш реалістичного рівня, після неодноразових невдач» [99, с. 42].

Третій, і останній, чинник саморегуляції – *активна реакція на себе*. Ми отримуємо позитивні або негативні емоції, залежно від того, наскільки наша поведінка відповідає нашим особистим стандартам. Ми встановлюємо стандарти, які, коли наша діяльність їм відповідає, здатні регулювати нашу поведінку за допомогою таких самопродукованих (*self-produced*) винагород, як гордість і самозадоволення. Коли нам не вдається відповідати власним стандартам, наша поведінка викликає у нас відчуття незадоволеності і примушує нас засуджувати себе. Поняття особистісно опосередкованих (*self mediated*) результатів перебуває в гострій суперечності з переконанням Скіннера, що наслідки поведінки визначені навколишнім середовищем. А. Бандура висунув гіпотезу, що ми працюємо для того, аби заслужити нагороду і уникнути покарання відповідно до встановлених нами самими стандартів. Навіть якщо нагороди цілком відчутні, вони часто супроводжуються особистісно опосередкованими невідчутними стимулами, такими як свідомість успіху.

Після того, як люди виробляють суспільні і моральні стандарти, вони регулюють свою поведінку за допомогою двох основних типів санкцій: 1) суспільних санкцій і 2) власних внутрішніх санкцій. Суспільні санкції роблять людей менш схильними порушувати правила поведінки, тому що вони

побоюються суспільного осуду або інших несприятливих зовнішніх наслідків. Власні внутрішні санкції (*internalized self-sanctions*) запобігають діям незгідним із особистими стандартами за допомогою як вибіркового включення (*selective activation*), так і відключення внутрішнього контролю (*disengagement of internal control*). Вчений стверджує, що «люди звичайно не допускають негожої поведінки до тих пір, поки не виправдають для себе моральну сторону своїх дій» [99, с. 62]. Проте у людини немає автоматичного внутрішнього контролюючого агента, такого як свідомість або суперего. Саморегуляторні (*self-regulatory*) функції діють не автоматично, а тільки коли вони включені, цю концепцію А. Бандура назвав вибіркоким включенням. Те, що людина розглядає як доречне в одній ситуації, в іншій він може вважати недоречним. Як і коли люди вмикають свої саморегуляторні здібності, залежить як від їх самооцінки, так і від умов навколишнього середовища. Коли людина ясно розуміє, що якісь дії не відповідають її стандартам самооцінки або можуть завдати шкоди іншим людям, вона обирає інший спосіб поведінки. В іншій ситуації людина може оцінювати такі ж дії як доречні і нешкідливі для інших і відповідно поводитиметься. Таким чином, люди вибірково вмикають різні варіанти поведінки згідно свого розуміння ситуації. Концепція вибіркового включення аналогічна ідеї вибіркової неуваги (*selective inattention*) Г. Саллівана.

Цей дослідник використовував термін «вибіркова неувага», кажучи про те, що люди відмовляються бачити речі, які вони не бажають бачити. Процес відключення внутрішнього контролю не є несвідомим і автоматичним, швидше його слід визначити як свідомо опосередкований. Він не оберігає особу ні від вимог інстинктів, ні від зовнішніх загроз, а натомість дозволяє нам в двозначних ситуаціях зменшити відповідальність або уникнути її, виправдовуючи для себе поведінку звичайно чужу нашим стандартам самооцінки. На відміну від самозберігаючих тенденцій, ці дії не направлені

прямо на інших людей, а робляться для виправдання такої своєї поведінки, яка в інших умовах здавалося б безглуздою і соромливою.

На рис. 3.2 зображені різні механізми, за допомогою яких самоконтроль відключається або вибірково включається. По-перше, ми можемо перевизначати природу поведінки шляхом морального виправдання своїх дій або навішування на них ярликів. По-друге, ми можемо зміщувати або розпилювати відповідальність, відмовляючись визнавати зв'язок між нашими діями і їх результатами. По-третє, ми можемо спотворювати, применшувати або ігнорувати наслідки нашої поведінки. По-четверте, ми можемо звинувачувати або дегуманізувати жертву.

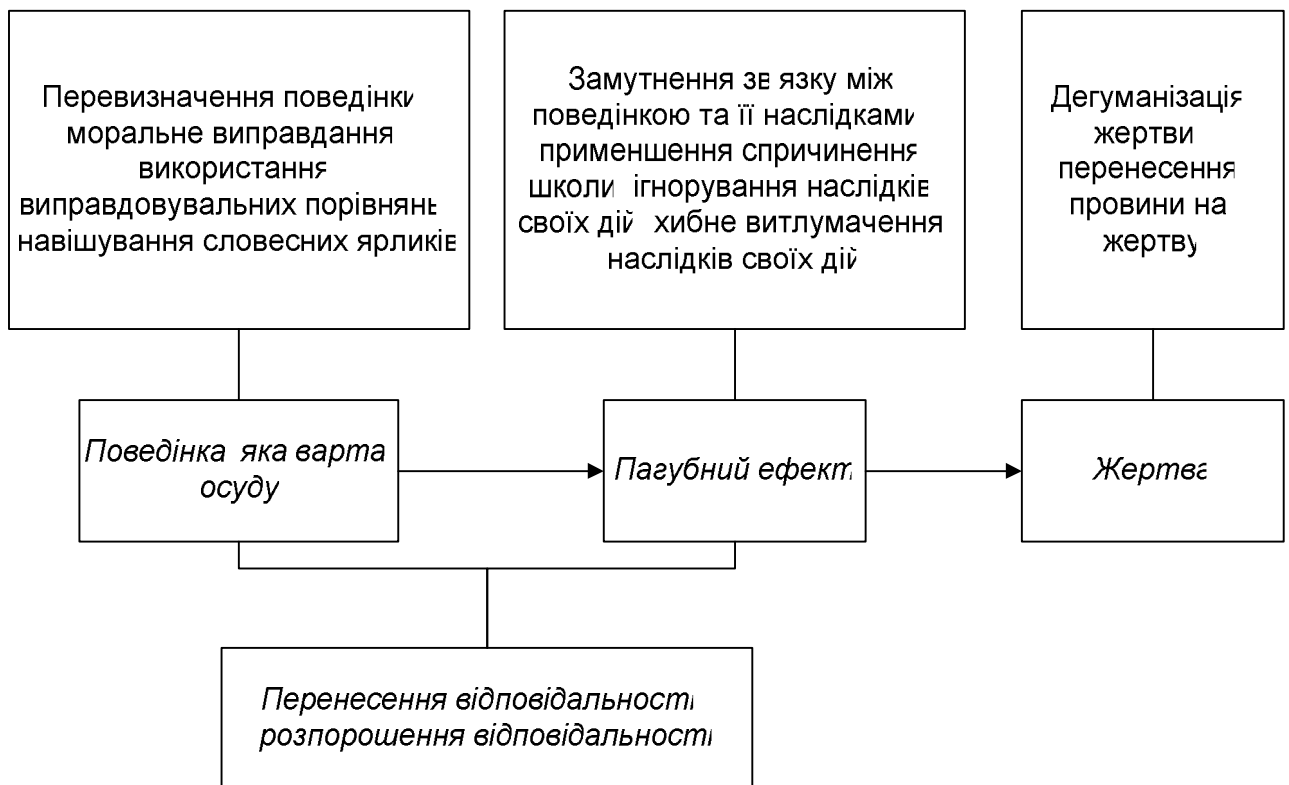

Рис. 3.2. Механізми, за допомогою яких внутрішній контроль вибірково включається або відключається від оцінки негожої поведінки в різні моменти процесу регуляції [98].

За допомогою перевизначення поведінки (*redefinition of behavior*) ми виправдовуємо для себе в інших випадках неприпустимі дії, перебудувавши свою свідомість так, що це дозволяє нам зменшити свою відповідальність або взагалі уникнути її. Ми можемо зняти з себе відповідальність за свою поведінку, принаймні, трьома способами (див. лівий верхній прямокутник на рис. 3.2). Перший з них – це моральне виправдання (*moral justification*), коли злочинна в інших випадках поведінка представляється необхідною для самозахисту або навіть гідною. Вчений наводив як приклад історію героя Першої світової війни сержанта Йорка, який був послідовним супротивником вбивства і вірив, що вбивати аморально. Після того, як командир процитував йому місце з Біблії, де перераховані умови, при яких вбивства морально виправдані, і після довгої молитви Йорк визнав, що вбивство ворожих солдатів необхідне для самозахисту. Перевизначивши таким чином вбивство, Йорк став одним з найбільших героїв в американській історії, убивши і узявши в полон більше ста німецьких солдатів.

Третій спосіб перевизначення поведінки – використання словесних ярликів (*euphemistic labels*). Політики, що дали обіцянку не підвищувати податки, міркують про «збільшення доходу держави», а не про податки, деякі з нацистських лідерів називали вбивство мільйонів євреїв «очищенням Європи» або «остаточним вирішенням», а професійні вбивці говорять про «виконання контракту».

Інший спосіб відділити дії від їх наслідків – зсув або розпилювання відповідальності (див. нижній прямокутник). За допомогою зсуву (*displacement*) ми зменшуємо в своїй свідомості результату наших дій, покладаючи відповідальність на зовнішні причини. Співробітниця стверджує, що її начальник відповідальний за неефективність її роботи; нацистські військові злочинці оскаржували свої вироки, стверджуючи, що вони тільки виконували накази начальників. Схожа процедура – розпилювання відповідальності (*diffusion of responsibility*), себто є розповсюдження її на таку

кількість людей, що врешті ніхто ні за що не відповідає. Державний службовець може поширювати відповідальність за свої дії на всю бюрократичну систему, використовуючи фрази: «Так робиться скрізь» або «Така політика».

Третій спосіб уникнення відповідальності полягає в спотворенні (*distorting*) або замутненні (*obscuring*) зв'язку між поведінкою і його шкідливими наслідками (див. центральний верхній прямокутник). А. Бандура виділяв, принаймні, три можливості спотворення або замутнення шкідливих наслідків діяльності людини. По-перше, ми можемо применшувати наслідки своєї поведінки. Наприклад, водій їде на червоне світло і збиває жінку, котра перехідну дорогу. У той час як потерпіла лежить, спливаючи кров'ю, водій говорить: «Вона не важко поранена. Вона зараз опам'ятається». По-друге, ми можемо не помічати або ігнорувати наслідки своєї поведінки, скажімо, тоді, коли ми не бачимо відразу шкідливих наслідків своєї діяльності. Під час війни глави держав і армійські генерали рідко самі бачать тотальні руйнування і смерті, що відбулися в результаті їх рішень.

Четвертий шлях, яким ми можемо піти від відповідальності за свої дії, – дегуманізація (*dehumanizing*) жертви або покладання вини на неї (див. правий верхній прямокутник). Під час війни люди часто не розглядають ворога як людську істоту і тому не переживають почуття провини за вбивство ворожих солдатів. В різні періоди американської історії афроамериканці, індіанці, латиноамериканці, гомосексуалісти, психічнохворі, літні люди ставали дегуманізованими жертвами. В інших обставинах розсудливі і добрі люди дозволяли собі творити насильство і усілякі знущання стосовно цих груп, уникаючи відповідальності за свою поведінку. Коли злочинець не дегуманізує жертву, він часто звинувачує її в своїх негативних вчинках. Насильник може говорити, що жертва своєю поведінкою або манерою одягатися провокувала його на злочин. Продавець може обраховувати покупців і стверджувати, що ті самі винуваті в своїй довірливості.

Саме А. Бандура визначає самоефективність як «переконавання людини щодо її спроможності управляти подіями, що впливають на її життя» [97, с. 357]. Наші дії в конкретній ситуації залежать від взаємного впливу навколишнього середовища і нашої свідомості, особливо від свідомих процесів, пов'язаних із переконаннями, що ми можемо або не можемо здійснити деякі дії, необхідні для того, щоб змінити ситуацію в кращий для нас бік. Вчений назвав ці очікування самоефективністю (*self-efficacy*). «Переконавання людини щодо своєї особистої ефективності впливають на те, який спосіб дії вона обере, як багато прикладатиме зусиль, як довго встоїть, зустрічаючись із перешкодами і невдачами, наскільки велику пластичність проявить щодо цих труднощів» [97, с. 358]. Самоефективність – не те ж саме, що наші очікування щодо результатів або наслідків своїх дій. А. Бандура відрізняє самоефективність від припущень про результат (*outcome expectations*). Самоефективність – це упевненість людини в тому, що вона може здійснити деякі конкретні дії, тоді як припущення про результат відносяться до того, що вона думає про можливі наслідки своєї діяльності. Самоефективність – це не глобальне поняття. Вона міняється від ситуації до ситуації залежно від умінь, необхідних для різної діяльності, від присутності або відсутності інших людей, від того, що ми думаємо про здібності цих інших людей, особливо якщо ми вважаємо їх більш умілими, ніж ми самі, від нашої схильності швидше потерпіти невдачу, ніж добитися успіху, а також від нашого фізичного стану, особливо коли ми відчуваємося утомленими, стривоженими, перебуваємо у стані апатії або пригніченості.

Висока або низька самоефективність в поєднанні із сприятливими або несприятливими умовами навколишнього середовища дозволяє зробити чотири можливі варіанти прогнозів. Коли самоефективність висока і умови навколишнього середовища сприятливі, найбільш вірогідний успішний результат. Коли низька ефективність поєднується із сприятливими умовами, людина може впасти в депресію, бачачи, як інші досягають успіху в справах,

які для неї здаються дуже складними. Коли люди з високою самоефективністю зустрічаються із несприятливою ситуацією, вони звичайно примножують свої зусилля, прагнучи змінити оточуюче середовище. Вони можуть використовувати протест, соціальну активність або навіть силу, щоб добитися необхідних змін, але якщо всі їх спроби провалюються, тоді, як припускає А. Бандура, вони або відмовляться від свого способу дій і знайдуть інший, або шукатимуть більш сприятливе середовище. І нарешті, коли низька самоефективність поєднується із несприятливим навколишнім середовищем, людина відчуває апатію, вважає себе безпорадною і схильною змиритися з своїм положенням. Наприклад, дрібний службовець з низькою самоефективністю, що знає, як важко стати президентом компанії, відчуватиме нерішучість, не схоче і не зможе робити які-небудь реальні спроби добитися аналогічних, але менших цілей.

Але хоча уявлення самоефективності роблять могутній вплив на нашу діяльність, не можна проте вважати, що поведінка визначається тільки цими уявленнями. Самоефективність, поряд із навколишнім середовищем, попередньою поведінкою й іншими характеристиками особи, серед яких особливо важливі її очікування щодо результатів своїх дій, визначають нашу справжню поведінку.

Самоефективність виникає, збільшується або зменшується залежно від одного з чотирьох чинників або від їх комбінації: 1) досвіду безпосередньої діяльності, 2) непрямого досвіду, 3) думки суспільства, 4) фізичного і емоційного стану людини. Інформація про себе саму і про навколишній світ, одержана з перерахованих джерел, обробляється свідомістю і, поряд із спогадами про минулий досвід, впливає на уявлення про самоефективність. Крім того, остання підпадає під вплив внутрішніх стандартів поведінки.

Найсильнішу дію на самоефективність спричиняє досвід безпосередньої діяльності (*mastery experiences*), тобто спогади про те, що нам доводилося робити у минулому. Як правило, успішні дії підвищують самоефективність,

тоді як невдачі здатні її знизити. З цього загального твердження виходять шість висновків. «Ті, хто володіє свідомістю високої самоефективності, в думках уявляють собі вдалий сценарій, що забезпечує позитивні орієнтири для вибудовування поведінки і усвідомлено репетирують успішні вирішення потенційних проблем» [96, с. 729]. По-друге, успіх, досягнутий самостійно, має більшу дію, ніж те, що вчинене із сторонньою допомогою. Перемога команди в спортивному змаганні менше впливає на особисту ефективність гравців, ніж індивідуальні спортивні досягнення. По-третє, невдача якнайбільше знизить самоефективність тоді, коли ми знаємо, що провалили свою найкращу спробу. Коли ми робимо щось упівсили і терпимо невдачу, це не так зменшує нашу самоефективність, як коли ми прикладаємо всі старання і все одно у нас нічого не виходить. По-четверте, якщо ми хвилювалися або були чимось засмучені, коли потерпіли невдачу, то вона менше вплине на нашу самоефективність, ніж якби ми відчували себе в цей час добре. По-п'яте, невдачі в тому віці, коли людина вже має тверді уявлення про власну спроможність, діють не так сильно, як невдача, пережита в ранньому дитинстві. І шосте – випадкові невдачі не надають великої дії на самоефективність, особливо у людей, яким властива упевненість в успіху.

«Ті, хто вважає себе нездатними добитися успіху, більш схильні до уявного представлення невдалого сценарію, і зосереджуються на тому, що все буде погано. Упевненість в нездатності добитися успіху послаблює мотивацію і заважає вибудовувати поведінку» [96, с. 729]. Друга причина, змінююча самоефективність, – непрямий досвід (*vicarious experiences*), одержаний з нагляду схожих ситуацій. Коли ми бачимо, як інші досягають успіху, наша самоефективність підвищується, а коли ми визнаємо, що хтось, рівний нам за здібностями і підготовці, потерпів невдачу, наша самоефективність знижується. Непрямий досвід не має великого впливу, якщо зразок, який ми спостерігаємо, не схожий на нас. Коли стара, малорухлива і боязлива людина бачить, як молодий, енергійний, сміливий гімнаст йде по дроту під куполом цирку,

припущення такого глядача щодо спроможності артиста повторити трюк, звичайно, навряд чи зміняться.

Як правило, спостереження за іншими не так істотне для підвищення рівня ефективності, як власний досвід, але воно може надавати могутню дію у випадку, якщо самоефективність знижується. Коли людина бачить, що плавцю приблизно рівного з нею рівня не вдалося перепливти бурхливу річку, вона швидше за все передумає робити подібні спроби. Наслідки таких непрямих переживань можуть позначатися іноді все життя.

Самоефективність також може виникати або слабшати завдяки громадській думці. Хоча дія цього джерела обмежена, за певних умов думка, виказана іншими, може підвищити або знизити самоефективність. По-перше, ми повинні вірити тому, хто виказує своє ставлення. Напучення або критика від джерела, що користується нашою довірою, надають більш сильну дію, ніж слова людини, якій ми не довіряємо. Друга умова, необхідна для підвищення самоефективності через суспільне заохочення, полягає в тому, що дії, які людину спонукають до дії, повинні знаходитися в межах її реальних можливостей. Ніякі словесні запевнення не змінять думку людини про те, наскільки вона здатна перестрибнути через паркан триметрової висоти.

А. Бандура припускає, що результативність навіювання прямо пов'язана з тим, який статус і авторитет має для нас людина, що виказує свою думку. Статус і авторитет, звичайно, не одне і те ж. Наприклад, якщо психотерапевт навіює пацієнту, страждаючому фобією, що той може їхати на переповненому ескалаторі, це швидше підвищить самоефективність, ніж підбадьорення від дружини або дітей. Але якщо той же психотерапевт говорить своїм пацієнтам, що вони здатні замінити поламаний перемикач, це навряд чи підвищить їх самоефективність щодо даної діяльності. Крім того, суспільне заохочення найбільш дієве, коли воно поєднується із власним успішним виконанням. Схвалення оточуючих може переконати людину спробувати що-небудь

зробити, і якщо у неї це вийде, тоді як її досягнення, так і одержані похвали збільшують її самоефективність.

Останнє джерело зміни самоефективності – фізичний та емоційний стан людини. Сильні емоції, як правило, заважають діяльності; коли людина відчуває сильний страх, гостру тривогу або перебуває в стані стресу, її упевненість в своїй ефективності звичайно знижується. Актор в шкільній п'єсі знає свою роль і добре грає на репетиції, але розуміє, що через страх, який відчуває перед прем'єрою, цілком може забути всі слова. Іноді, в деяких ситуаціях, стан емоційної напруги, якщо він не дуже сильний, пов'язаний із підвищенням якості нашої діяльності, тому невелике хвилювання актора перед прем'єрою може піти на користь його самоефективності. «Майже всі ми, якщо тільки не боїмося, здатні успішно ловити змії. Ми без труднощів могли б міцно схопити змію позаду голови, але страх, пов'язаний з ловлею змії, пригнічує нас і сильно зменшує наше очікування успіху в цій сфері діяльності» [99].

Психіатри давно знають, що зменшення тривоги або збільшення фізичної розкутості полегшують виконання задачі. Вплив емоційного напруження залежить від декількох чинників. По-перше, звичайно, рівень напруження – більший, якщо сильніше хвилювання, а відтак менша самоефективність. Другий чинник – уявлення людини про те, наскільки її емоції пов'язані з дійсністю. Якщо людина знає, що побоювання мають під собою реальну основу, наприклад якщо вона їде по слизькій гірській дорозі, її особиста ефективність може підвищуватися. Проте якщо людина усвідомлює абсурдність своєї фобії, наприклад боязнь відкритих просторів, тоді хвилювання приводить до зниження самоефективності. І нарешті, природа самої задачі має свій внесок. Емоційна напруга може допомогти успішно зробити що-небудь просте, але, як правило, заважає виконанню складних задач.

«Коли теорія Бандури досягла достатнього ступеня розвитку, він, як і З. Фройд, А. Адлер, Ф. Скіннер, К. Роджерс та інші теоретики особистості, зацікавився глобальними суспільними і національними проблемами. Частково

цей інтерес виразився в його концепції колективної ефективності. Колективна ефективність (*collective efficacy*) відноситься до упевненості людей в тому, що їх загальні зусилля можуть викликати соціальні зміни. Вона походить не з колективної «свідомості», а швидше з особистих ефективностей багатьох людей, що працюють разом» [25, с. 211].

А. Бандура вважає, що управляють своїм життям не тільки через індивідуальні самоефективності, але і за допомогою колективної ефективності. Наприклад, людина, яка кинула палити або змінила свою дієту, може мати високу самоефективність щодо збереження свого здоров'я, але разом з іншими людьми може при цьому відчувати низьку колективну ефективність щодо можливості боротися із забрудненням довкілля, шкідливими умовами праці або інфекційними хворобами. Проте особиста і колективна ефективність – не протилежні поняття. Швидше вони доповнюють один одного, змінюючи спосіб життя людей.

По-друге, новітні технології, які незрозумілі нам і непідвладні нашому контролю, здатні знизити рівень колективної ефективності. У минулому багато водіїв були упевнені, що вони здатні підтримувати свій автомобіль в робочому стані. З появою комп'ютерного управління в сучасних автомобілях багато людей, що мають обмежені пізнання в механіці, втратили не тільки особисту ефективність щодо своєї спроможності ремонтувати машину, але також неабиякою мірою і колективну ефективність щодо можливості повернути назад рух до все більшого ускладнення автомобіля.

Третій чинник, що підриває колективну ефективність, – це заплутаний соціальний механізм з бюрократичним прошарком, перешкоджаючим будь-яким змінам в суспільстві. Зустрічаючись з постійними невдачами в спробах що-небудь змінити або розуміючи, як багато вимагається часу, щоб добитися якихось помітних змін, люди втрачають момент взагалі робити які-небудь дії. І тоді багато хто з них «замість того щоб удосконалити засоби для побудови

власного майбутнього... неохоче передають управління до рук технічних фахівців і суспільних діячів» [96 с. 38].

На думку А. Бандури, більшість наших знань ми одержуємо, спостерігаючи за іншими людьми. Він писав, що «практично всі знання, одержані з безпосереднього досвіду, можуть так само походити з спостереження за поведінкою інших людей і її наслідками для них» [96, с. 19]. «Люди повинні розвивати свої основні здібності протягом довгого часу і все життя виробляти нові уміння, щоб добиватися необхідних змін» [96, с. 20]. Він обговорює два основні типи наuczіння – шляхом програвання (*enactive*) і шляхом спостереження (*observational*).

Наuczіння шляхом програвання – це найпримітивніший спосіб наuczіння, який притаманний не тільки людині, але і більшості тварин. Саме цей тип звичайно розглядається бігевіоризмом. Всяка дія супроводжується певними наслідками. Деякі з цих наслідків приємні, інші – не подобаються, а треті просто не відчуваються або не усвідомлюються і тому не мають значної дії. Проте якщо бігевіористи наполягають на тому, що результати поведінки автоматично залежать від позитивних або негативних підкріплень, то учений заперечує таку точку зору. Складна людська поведінка вимагає свідомого осмислення, щоб її наслідки могли впливати на особу. Наприклад, щоб словесне підкріплення мало значення, людина повинна спершу вислухати його і зрозуміти. При цьому значення, сприйняте одержуючим підкріплення, може відрізнятись від того, яке додавав своїм словам даючий. Наприклад, хореограф хвалить своїх учнів за виконання особливо складного руху, сподіваючись підбадьорити їх і підштовхнути до того, щоб вони і далі покращували свій рівень. Проте її слова можуть мати зворотний вплив на учнів, які можуть уявити, що раз вже вони дійсно такі чудові танцюристи, учителька могла б і не хвалити їх за такий простий рух.

По-перше, наслідки наших реакцій інформують нас про те, якого ефекту ми можемо добитися своїми діями. Ми можемо зберігати цю інформацію і

використовувати її як керівництво в майбутній діяльності. Друга функція наслідків – мотивація передбачуваної поведінки. Людина здатна символічно представляти майбутні результати і діяти відповідно. Вона не тільки володіє внутрішнім розумінням, але може також і передбачати. Не обов'язково випробувати всі неприємності, пов'язані з холодом, щоб ухвалити рішення надіти пальто, збираючись на вулицю в морозний день. Натомість ми передбачаємо дію холодної сирієї погоди і одягаємося відповідно. Символічне представлення незручності служить стимулом для того, щоб подумати про те, щоб надіти пальто, а також підвищує вірогідність того, що ми дійсно його надінемо.

Спостереження є найважливішим способом наочності. А. Бандура вважає, що спостереження (*observation*) дозволяє нам вчитися, не проводячи при цьому ніяких дій. Ми спостерігаємо явища природи, рослини, тварин, водопади, рух Місяця і зірок і так далі, але особливо важливим для соціально-когнітивної теорії є припущення, що ми вчимося, спостерігаючи за поведінкою інших людей. В цьому він розходиться з Скіннером, який дотримувався думки, що основним матеріалом психологічної науки є реально розіграна (*enactive*) поведінка. Він також відрізняється переконанням, що підкріплення не обов'язкове для наочності. А. Бандура говорить, що хоча підкріплення полегшує наочність, воно не є його необхідною умовою. Ми можемо, наприклад, вчитися, спостерігаючи за іншими людьми, які одержують підкріплення. «Люди розвинули підвищену здатність наочності через спостереження, що дозволяє їм розширити свої знання і навички на основі інформації, переданої шляхом моделювання. Дійсно, по суті, всі феномени наочності через прямий досвід можуть з'явитися побічно при нагляді за поведінкою людей і його результатами» [68]. Учений висунув припущення, що ядром наочності через спостереження є уподібнення (*modeling*), а крім того, виділив чотири процеси, які слугують цьому виду: 1) увага, 2) запам'ятовування, 3) відтворення поведінки і 4) мотивація.

Уподібнення – більше, ніж повторення дій іншого, і має на увазі символічне представлення інформації і зберігання її для використання в майбутньому. Научіння шляхом уподібнення включає засвоєння деяких рис спостережуваної поведінки і відторгнення інших, а також узагальнення одного спостереження на інші випадки. Іншими словами, уподібнення включає розумові процеси, а не є простою мімікрією або імітацією.

А. Бандура виділяє три обставини, що визначають, чи зможе людина в даній конкретній ситуації навчитися чомусь шляхом уподібнення зразку. Такими обставинами є властивості об'єкту, властивості спостерігача і наслідки формованої спостерігачем поведінки. По-друге, властивості спостерігача також впливають на його схильність уподібнюватися. Люди, яким бракує становища в суспільстві, навичок або сили, більш схильні уподібнюватися іншим. Діти уподібнюються іншим частіше, ніж дорослі люди, і новачки – частіше, ніж досвідчені професіонали. По-третє, на спостерігача можуть впливати результати формованої ним поведінки. Чим більше цінності спостерігач додає поведінці, тим більше вірогідність, що він цьому навчиться. Також научіння може швидшати, якщо спостерігач бачить перед собою зразок, який отримує суворе покарання: наприклад, якщо ми побачимо, як інший одержав серйозний шок, доторкнувшись до електричних дротів, це викладе нам цінний урок.

Перший з процесів, обслуговуючих научіння через спостереження, – увага. До того як ми зможемо уподібнитися кому-небудь, ми повинні звернути увагу на цю людину. Оскільки ми маємо більше нагоди спостерігати людей, з якими часто спілкуємося, ми швидше за все звернемо увагу в першу чергу на цих людей. По-друге, привабливі зразки швидше будуть помічені, ніж непривабливі: фігури, популярні на телебаченні, в спорті або в кіно часто привертають велику увагу. Природа самої поведінки також впливає на нашу увагу – ми помічаємо поведінку, яка вважаємо важливою для себе і з якої думаємо отримати користь.

Спостереження за поведінкою моделі не буде ефективним, якщо людина не запам'ятає це. Для того, щоб спостереження привели до створення нових зразків поведінки, ці зразки повинні бути символічно представлені в пам'яті. А. Бандура виділяє два основні способи запам'ятовування: образне і вербальне кодування. Символічне уявлення не обов'язково повинне бути словесним, оскільки деякі спостереження зберігаються у вигляді образів, які можуть бути викликані при відсутності фізичної моделі. Цей процес особливо важливий в дитячому віці, коли мовні навички ще не сформувалися.

Вербальне кодування значно прискорює процес навчіння через спостереження. За допомогою мови ми можемо словесно оцінювати поведінку, яку спостерігаємо, і вирішувати, що ми відкинемо, а що схочемо спробувати. Вербальне кодування також допомагає нам символічно репетирувати поведінку, тобто знову повторювати собі, як ми робитимемо щось, коли нам представиться випадок. Ці репетиції можуть спричинити за собою дійсне виконання вивчених дій, до того ж вони допомагають процесу запам'ятовування.

Наступним етапом навчіння через спостереження є переклад символічно закодованої в невербальних образах або в словах інформації у відповідну поведінку. Після того, як ми звернули увагу на зразок і запам'ятали те, що ми побачили, ми самі відтворюємо цю поведінку. В ході перетворення уявних уявлень у відповідні дії ми повинні поставити собі декілька питань про поведінку, яку ми відтворюємо. Спочатку ми питаємо: «Як це зробити?». Одержавши відповідь за допомогою символічних репетицій, ми намагаємося втілити нашу нову поведінку в дійсність. В цей час ми контролюємо себе, ставлячи питання: «Що я роблю?». І нарешті, ми оцінюємо свою діяльність, питаючи чи «Правильно я це роблю?». На це останнє питання не завжди легко відповісти, особливо якщо він відноситься до рухових навичок, як, наприклад, в балеті або в стрибках у воду з трампліну, коли ми не можемо насправді бачити

себе із сторони. Проте Керол і Бандура виявили, що самоконтроль за допомогою відеозапису полегшує навчання руховим навикам.

Найважливішою обставиною, що визначає, чи буде відбуватися в конкретній ситуації наuczіння через уподібнення, є наслідки спостережуваної поведінки – те, яке підкріплення одержала модель. З другого боку, наuczіння шляхом спостереження найбільш ефективно, коли є причина, щоб хотіти відтворити дану поведінку. Увага і уявлення можуть бути корисними в наuczінні, взятися ж до дій легше, коли є причина відтворити даний конкретний варіант поведінки. Хоча спостереження за іншими може навчити нас, як робити щось, ми можемо не мати бажання проводити необхідні дії. Одна людина може спостерігати, як інша працює бензопилою або чистить пілососом килим, і не мати ніякої потреби відтворювати яку-небудь з цих діяльностей. Більшість сторонніх спостерігачів звичайно зовсім не хоче наслідувати будівельника, якого вони бачать.

Проте коли ми бачимо і запам'ятовуємо підкріплення, одержане моделлю, то ситуація докорінно міняється. Так, спостереження за тим, як хтось буває покараний за свою поведінку, зменшить вірогідність того, що ми самі спробуємо зробити що-небудь подібне. Таким чином, уподібнення робиться можливим завдяки спостереженню за відповідною діяльністю, відповідному кодуванню подій для уявлення в пам'яті, дійсному відтворюванню поведінки і достатній мотивації.

Люди володіють величезною здібністю до символічної творчості, яка слугує «могутнім інструментом для розуміння навколишнього середовища, а також для створення і регулювання подій навколишнього середовища, що зачіпають практично кожний аспект їх життя» [96, с. 62]. Використання символів, особливо мови, дозволяє нам «перетворювати швидкоплинні переживання на внутрішні зразки, що служать керівництвом до майбутніх дій» [96, с. 18]. Така трансформація додає деяку послідовність і структуру системі Я (*self system*). Без цієї здатності люди всього лише реагували б на збудження,

витікаючі від органів чуття і не могли б передбачати події, створювати нові ідеї і використовувати внутрішні стандарти для оцінки своїх справжніх переживань. Люди володіють здатністю рефлексивної самосвідомості (*reflective self-consciousness*), вони не просто мислять, але можуть думати про мислення. «Люди формують переконання щодо того, що вони здатні зробити, вони передбачають можливі наслідки передбачуваних дій, ставлять перед собою цілі і таким чином планують свою діяльність, щоб вона принесла бажаний результат» [96, с. 248].

На завершення наведемо ключові поняття які увів або широко використовував А. Бандура.

Вибіркова активація (selective activation). Концепція, згідно якої не існує автоматичного внутрішнього контролюючого агента, такого як свідомість або суперего. Саморегуляторні (self-regulatory) функції діють, тільки коли вони включені.

Спотворення результатів своїх дій (distorting, obscuring). Функція відключення внутрішнього контролю, що включає зменшення, ігнорування наслідків і неправильне витлумачення своєї поведінки.

Відключення внутрішнього контролю (disengagement internal control) Психологічний механізм, завдяки якому ми можемо відділяти в свідомості нашу поведінку від його негативних наслідків. А. Бандура виділяє такі функції, як перевизначення природи поведінки, зсув або розпорошення відповідальності, спотворення, применшення або ігнорування наслідків нашої поведінки, звинувачення або дегуманізація жертви.

Перевизначення поведінки (redefinition behavior). Функція відключення внутрішнього контролю, що містить моральне виправдання (moral justification), реабілітуюче порівняння (palliative comparisins) і використання словесних ярликів (euphemistic labels).

Саморегуляція (self-regulation). Можливість управління подіями навколишнього середовища і власною поведінкою. Бандура розділяє дві групи

чинників саморегуляції. Зовнішні чинники: підкріплення і стандарти; внутрішні чинники: самостереження (self-observation), процес винесення думок (judgmental process) і активна реакція на себе (active self reaction).

Самоефективність (self-efficacy). Думки людей щодо їх спроможності вести себе релевантний специфічній задачі або ситуації. Як причини зміни самоефективності А. Бандура розглядає досвід безпосередньої діяльності (mastery experiences), непрямий досвід (vicarious experiences), громадську думку, а також фізичний і емоційний стан людини.

Зсув або розпорошення відповідальності (displacement or diffusion responsibility). Функція відключення внутрішнього контролю, відповідальність за свої дії покладається на зовнішні причини або розповсюджується на велику кількість людей.

3.2. Інструкції і рекомендації щодо створення оптимальних умов життєдіяльності соціального працівника

Основні ознаки суспільства майбутнього, згідно прагматизму, будуть такими: по-перше, фізична праця найманого робітника буде неухильно витіснятися автоматизованою роботою машин; по-друге, наука, що забезпечуватиме створення нових машин і підготовку працівників, перетвориться сутнісно на основну продуктивну силу. У результаті цього складатимуться принципово некапіталістичні виробничі відносини, коли експлуатація людини людиною трансформується на експлуатацію машин людським загалом, а ринок утратить роль універсального регулятора виробництва і споживання.

Здійснення повної автоматизації промисловості призведе у подальшому до збільшення обсягів виробництва, що, зрештою, призведе до розширення ринків збуту. Як наслідок, відбудеться інтернаціоналізація капіталу. Саме в межах такого суспільства функціонуватимуть обчислювальні машини, атомні двигуни, одяг із синтетичних неорганічних та білкових речовин й інші атрибути технологій. Досконалість доріг і легкість передачі енергії й інформації головно сприятимуть вдосконаленню виробництва. Мобільність інформації дасть змогу ефективно керувати підприємствами, а доставка всіх видів сировини і поширення продукції по всьому світу здійснюватиметься швидше, ніж в будь-яку з колишніх епох. Національні держави, які захищали раніше інтереси місцевих підприємців, втратять економічний суверенітет, потрапивши в залежність від міжнародних корпорацій, а це, зрештою, призведе до трансформації традиційних форм класового панування. У новому суспільстві виникне клас професіоналів-управлінців, до якого остаточно перейдуть функції управління економікою і суспільством. «Політична революція покладе край пануванню буржуазії в світовому масштабі. На зміну цьому пануванню прийде гегемонія нового класу, представники якого будуть озброєні переконаннями, основу яких складуть раціоналізм і гармонійне поєднання кращого людського досвіду попередніх історичних епох в єдиній системі знань. Для створення єдиної системи знання і гармонійного синтезу культурних цінностей минулого необхідним стане повний перегляд всього культурного спадку людства, що і покликана забезпечити універсальна організаційна наука – праксеологія» [32].

Складність діяльності соціального працівника полягає в тому, що вона має синтетичний характер: багатопредметна, багатофункціональна, дає варіативні результати і побічні ефекти. Через це вона до кінця непередбачувана і нез'ясовна. Робота соціального працівника, соціального педагога вельми трудомістка, енергоємна і часто невдячна справа. «Соціальний працівник постійно зазнає психологічних труднощів, оскільки нікому не може приносити

задоволення відвідини неблагополучних сімей, психічно хворих тощо» [65, с. 32-33].

Якщо задуматися над особливостями праці соціальних працівників, не можна не звернути уваги на багатоманітний характер соціально-педагогічної активності. Найбільш яскраво виявляється зовнішня, наочно направлена активність працівника сфери соціального захисту. Вона вимагає від нього певних локальних умінь і навичок, таких як володіння літературною мовою, мистецтвом оформлення, уміння працювати з технічними засобами, демонструвати спортивні вправи, мати навички першої медичної допомоги тощо.

Достатньо очевидні такі форми прояву міжособистісної, комунікативної активності, без якої в процесі діяльності неможливо організувати соціальне спілкування. Менш помітна розумова, когнітивна активність носія професії соціального працівника та соціального педагога, що побічно виявляється в логіці структурування матеріалу, стилі мислення, модальності сприйняття інформації. І майже не видна сторонньому спостерігачу внутрішня активність, що вимагає душевних зусиль, спрямованих на іншу людину (турбування, допомога, увага до клієнта). Всі ці багатоманітні напрями активності утілюються в різних видах професійної діяльності.

«Класичними», основними (базовими) видами професійної діяльності можна рахувати виховання, навчіння, соціальне спілкування. Їх функціональним призначенням є розвиток людської якості. Механізми цих видів діяльності природно зумовлені. В основі їх дії закладені базові людські потреби в отриманні нової інформації, емоційному контакті в поєднанні з адаптивними здібностями. Так, результатами навчіння є знання, уміння, навички, досвід діяльності, а результатами виховання – зміни в системі цінностей, значень, установок, відносин, способах поведінки. В спілкуванні розвивається здібність до емпатії, співпереживання, формується досвід перебування у складі сукупного суб'єкта, відбувається культурна ідентифікація.

Одним із призначень і можливих результатів діяльності соціального працівника і соціального педагога є соціалізація як соціально-педагогічний механізм адаптації людини до конкретного історичного соціального контексту. В реальній практиці цей контекст може виявитися достатньо жорстоким і антигуманним, що вимагає спеціального соціально-педагогічного інструментування. Усвідомлення даної суперечності науковим та професійним співтовариством веде до появи додаткових видів професійної діяльності і введення в науковий побут відповідних їм понять, таких як соціальна підтримка, корекція, різні види супроводу і консультування.

У загальній логіці раціональної організації соціальної діяльності професіонала виявляються необхідними такі види діяльності, як діагностична, організаційна, методична, інформаційна, комунікативна, оцінкова, рефлексія і деякі інші. На різних етапах цього процесу при вирішенні варіативних соціальних задач вони забезпечують реалізацію функцій праці соціального працівника у всьому їх різноманітті і повноті.

Серед різновидів діяльності, досвід яких сформувався поза соціальною сферою, але згодом став широко використовуватися, наголосимо на соціальному моделюванні і проектуванні, соціальному менеджменті, імітаційному моделюванні. Вони мають інтеграційну, міждисциплінарну основу, пов'язану з прагненням людини повернути до перетворення, виправленню навколишньої соціально-культурної ситуації додаткові загальнонаукові і загальнотехнічні ресурси.

У великій кількості понять, що використовуються науковим та професійним співтовариством для визначення професійної діяльності, вкладена можливість віддзеркалення різного ступеня активності впливу на процес становлення людини: від достатньо жорсткої детермінації при формуванні і соціалізації – через гнучкість і «м'якість» підтримки і супроводу – до автономії самовиховання і самоосвіти.

«Від того, які види діяльності складають реальний зміст роботи соціального працівника і соціального педагога, багато в чому залежить повнота реалізації внутрішніх завдань і здібностей людини, з якою він взаємодіє, і його власний професійно-особистісний розвиток» [33, с. 46]. Система соціальної, виховної та педагогічної діяльності включає сукупність її видів, необхідну для досягнення поставленої мети. Вона може містити одночасно викладання, інформування, соціальне та педагогічне спілкування і підтримку, або виховну діяльність в поєднанні із консультуванням та імітаційним моделюванням. Компонентами системи такої діяльності можуть стати методична діяльність, проектування і мережна комунікація плюс додаткові види діяльності, постаючі в даному випадку у функції соціально-педагогічних засобів (художня, спортивна, трудова діяльність тощо).

Через розгалуженість професійної активності досить складно збудувати загальну класифікацію видів соціальної та педагогічної діяльності. В науковій літературі можна виявити різні варіанти їх впорядкування. Так, виділяють наступні види:

базові і сервісні – наприклад, для сфери соціального захисту і виховання – це базові види діяльності, а дослідницька, організаційно-методична – сервісні, забезпечуючі;

теоретичні (методичну, наукову, дослідницьку) і *практичні* (досвідчену, експериментальну, упроваджувальну);

репродуктивні, продуктивні, традиційні, інноваційні (щодо існуючого соціокультурного досвіду);

педагогічні (навчання, виховання, самоосвіта, освіта), *організаційні* (управління, діагностика, прогноз, планування, консультування, узагальнення досвіду), *методичні* (за наочними сферами і напрямками діяльності), *креативні* (проектування, моделювання, імідажування), *корекційні* (перевиховання, підтримка).

З праксеологічної точки зору можна також виділити:

метадіяльність – система дій, «вбудована» в інші види діяльності, наприклад в спілкування, виховання;

співдіяльність – паралельна дія, здійснювана суб'єктами «про одне і те ж», але незалежно один від одного;

квазидіяльність (від лат. *quasi* – неначе) – моделювання, імітація. До цього виду діяльності відноситься, наприклад, така форма професійної підготовки, як учбова фірма. В системі контекстного навчання квазіпрофесійна діяльність передуює етапу виробничої діяльності;

антидіяльність – діяльність, що виходить за рамки діяльності (заходи). Вона руйнує корисну діяльність або створює те, що робить останню неможливою.

Діяльність соціального працівника перетворюється на антидіяльність, якщо:

починає суперечити цінностям і значенням діяльності;

застосовуються антилюдяні цілі або засоби;

імітується процес і результат, хоча насправді нічого не відбувається;

унаслідок дій соціального працівника одержаний помилковий результат (негативний ефект), наприклад пригнічується особа, розвивається дидактогенія (вид психофізіологічного відхилення особи, яка сформувалася унаслідок неправильно організованого навчання), клієнт з ненавистю відноситься до фахівця;

протидіяльність – діяльність, протилежна іншій за значенням, «знаком», що викликає ефект протидії;

псеводіяльність – приховування бездіяльності, некомпетентна дія, імітація діяльності;

відсутність діяльності – навмисне припинення дій, недіяння як специфічний вид активності.

Основне призначення праксеологічних технологій полягає, перш за все, у вдосконаленні соціально-перетворювальної практичної діяльності людей і

підвищенні рівня її раціональності і ефективності. Це головна особливість, яка відрізняє їх від всіх інших видів соціальних технологій. Праксеологічні технології зорієнтовані на поліпшення практичних результатів соціальної діяльності людей незалежно від рівня, масштабів і сфери суспільної життєдіяльності. Іншою, не менше важливою особливістю праксеологічних технологій є їх раціональність, що припускає чітку продуманість дій на основі використання передового досвіду і досягнень сучасної науки.

У зв'язку з цим важливий аспект технологізації соціальної діяльності – побудова конкретних *технологічних карт* із використанням ланцюжків причинно-наслідкових зв'язків, розподілом і поєднанням операцій, виділенням ключових і слабких ланок, оптимізацією ресурсів, складанням детального плану (або сценарію) діяльності, а також організацією, координацією, контролем і передбаченням майбутнього розвитку ситуацій. Будь-яка соціальна дія при використанні праксеологічного підходу звичайно починається із задуму, визначення мети. Потім виробляють план (або сценарій) дії, перевіряють його і, нарешті, виконують дію і осмислюють результат.

Ще одна важлива особливість як праксеологічних, так й інших соціальних технологій – їх складність, зумовлена людським чинником. Якщо, наприклад, виробничі технології припускають обробку речей людьми, то соціальні праксеологічні технології – це «обробка» людей людьми. Тому в них величезну роль відіграє людський чинник, а саме: воля і устремління людей, їх інтереси, мотиви, цінності, психіка і емоції.

При здійсненні будь-якої соціальної діяльності необхідно мати на увазі, що одного і того ж результату можна досягти різними способами, з різними витратами ресурсів. Це визначає таку важливу відмітну властивість праксеологічних технологій, як їх поліваріантність та ситуативність.

Істотною особливістю праксеологічних технологій є також їх різноманіття, яке головню зумовлене широким спектром соціально-практичних дій людей. Серед них виділяють індивідуальні і колективні дії, співпрацю і

боротьбу. Крім того, можна говорити про стратегічні, тактичні і оперативні дії, а також про прямі і опосередковані. Не дивлячись на велику різноманітність праксеологічних технологій, їх можна підрозділити на два основні класи: технології індивідуальної (або персональної) і колективної діяльності.

Технології персональної діяльності зорієнтовані на економію і раціоналізацію соціальних дій індивідів. «Вони засновані на декількох найважливіших принципах:

- 1) виділенні найважливішої роботи (або найважливішого її фрагмента) і зосередженні на ній основних зусиль;
- 2) поступовому входженні в роботу і систематичному нарощуванні зусиль;
- 3) рівномірності і ритмічності роботи;
- 4) послідовності і системності;
- 5) плануванні роботи;
- 6) мінімізації інтервенції в діяльність інших;
- 7) використанні оргтехніки» [26, с. 128].

Технології колективної діяльності передбачають раціоналізацію діяльності не тільки кожного індивіда, але і колективу загалом, що первинно припускає забезпечення координації і раціоналізації взаємозв'язків між членами колективу. Поставленої мети досягають за допомогою ефективного управління.

Одним словом, осмислюючи природу і особливості праксеологічної технологізації в життєдіяльності соціального працівника, важливо пам'ятати, що далеко не всі праксеологічні технології жорстко детерміновані. Більшість з них припускає свободу вибору діючого суб'єкта, а головна їх важливість полягає в тому, що вони забезпечують подолання соціальної ентропії, а також швидко і ефективно досягнення результатів соціально-перетворювальної діяльності людей.

Висновки до розділу 3

Соціально-когнітивна теорія А. Бандури дотримується точки зору, що діяльність людини є продуктом множинної дії подій навколишнього середовища, поведінки людини і властивостей її особи, особливо мислення. Учений розглядає діяльність людей в термінах реципрокного детермінізму (*reciprocal determinism*), який припускає потрібну взаємодію навколишнього середовища, поведінки і особи. Три реципрокних чинники не обов'язково вносять однаковий внесок в мислення і поведінку. В різний час і при різних обставинах будь-який з них може виявитися найсильнішим. Але жоден з чинників не визначає поведінку завжди. Всі три діють постійно, впливаючи один на одного.

Як істоти, що володіють мисленням, ми здатні використовувати символи, і особливо мову, щоб перетворити короткочасні переживання на відносно постійні взірці поведінки. Це додає деяку стабільність системі Я (*self system*). Під системою Я маються на увазі свідомі структури, що дозволяють нам помічати, оцінювати і регулювати свою поведінку. Ми маємо обмежену здатність до саморегуляції і можемо використовувати для цього як зовнішні, так і внутрішні чинники. Зовнішні чинники дають нам стандарти для оцінки своєї поведінки, а також зовнішні підкріплення у формі нагород, одержуваних від інших. Внутрішні чинники саморегуляції містять: 1) самостереження, 2) процес винесення думок і 3) реакцію на себе.

Наша діяльність, як правило, більш успішна, коли ми володіємо високою самоефективністю, що є великою упевненістю в своїй здатності провести дії, які приведуть до бажаного результату в даній конкретній ситуації. Самоефективність підвищується або знижується завдяки: 1) безпосередньому

досвіду, тобто успішним власним діям, 2) непрямому досвіду, 3) суспільному схваленню або осуду і 4) фізичному і емоційному стану людини.

Колективна ефективність означає упевненість групи людей в тому, що вони можуть спільними зусиллями добитися соціальних змін. Научіння через програвання має місце, коли ми зустрічаємося з наслідками своєї діяльності. Ці наслідки можуть повідомляти нам інформацію, мотивувати майбутню поведінку або підкріплювати теперішній час.

ВИСНОВКИ

1. Розвитку теорій ефективної організаційної життєдіяльності в межах соціогуманітарного знання сприяв ряд обставин. За історичної доби виникнення та розвитку індустріального суспільства (XIX – XX століття) змінилася соціальна структура, трансформувалися моделі і механізми управління практичною діяльністю, ціннісні пріоритети, професійна діяльність перетворилася на стрижень людського існування. Все це привело до появи нового типу світогляду, активного стилю життя, основою якого постала орієнтація на досягнення успіху та підвищення ефективності життєдіяльності. Відповідно, головною проблематикою напрямків і течій, що сприяли становленню та розвитку соціальної праксеології, є розробки методології ефективної діяльності задля оптимізації життєдіяльності людини і суспільства.

2. Пошуки нових технологій роботи із знанням, нових механізмів його структурування для підвищення ефективності життєдіяльності стали можливими завдяки напрацюванням Е. Маха і Р. Авенаріуса. Зокрема, ідея щодо необхідності створення універсальної концепції світу шляхом звільнення поняття про світ від різночитань, пов'язаних з тривалим пануванням міфічних і філософсько-метафізичних фантазій знайшла розвиток у тектологічному вченні О.О. Богданова. Так само, у своєму варіанті філософії життєдіяльності Т. Котарбінський стверджував, що процес пізнання слід раціоналізувати на засадах реконструкції мови науки шляхом звільнення її від неоднозначних понять метафізики. Вчений акцентував увагу на активно-перетворюючій властивості людської свідомості, яку, у свою чергу, розумів і як результат, і як інструмент суспільно-організаційної предметно-перетворюючої практики всього людства.

3. Наявна спорідненість філософії К. Маркса і праксеології Т. Котарбінського. Зокрема, тлумачення змісту понять: «діяльність», «праця», «ефективність», а також ідея оптимізації людського життя шляхом радикальної зміни характеру і принципів життєдіяльності, є майже однаковими в їхніх концепціях. Існує співпадання між марксизмом і праксеологією і в предметній частині. Зокрема, актуалізація творчого потенціалу діячів, проблеми спеціалізації праці, організації трудового процесу, співвідношення теоретичної та практичної життєдіяльності стали предметом наукових досліджень цих учених.

3. Зміст основних проблем, які проходять через філософію життєдіяльності, нині стає стержнем соціальної праксеології. В межах американської гілки трансценденталізму основним завданням стає пошук таких засад знання, які мають стати підґрунтям для життєдіяльності людини і визначити результати і критерії оцінювання її бажаної життєдіяльності. Головним результатом такої життєдіяльності, на переконання трансценденталістів, має бути гармонізація існування людини, суспільства і природи. В межах американської філософії трансценденталізму була розроблена релігійно-філософська концепція, яка на основі неортодоксального релігійного досвіду пропонувала поєднати теоретичну думку й практичну дію.

4. Ідеї представників прагматизму істотно вплинули на ідейне становлення теорій ефективної життєдіяльності. Зокрема, маються на увазі їхня концепція істини, в якій центральним є принцип практично-утилітарної доцільності, що інтерпретує пізнання як рух до реалізації мети, яка задається ситуацією; орієнтація на створення практично значущої й соціально корисної філософії; інтерпретація інтелекту як виробленого в результаті еволюції живої матерії інструменту для знаходження способу організації найбільш ефективних відносин з будь-якими об'єктами; акцент на тій обставині, що цінним для пізнання є тільки те, що може бути корисним для людської практики. Для ефективнішої організації життєдіяльності слід знайти джерела істинного знання

та вдосконалити методи його отримання. Також слід встановити чинники, що заважають отримувати необхідні людям знання, та розробити методи їхньої нейтралізації. Для цього потрібно вдосконалити існуючі пізнавальні практики або винайти нові.

5. Соціальна праксеологія зможе дати адекватні відповіді на нагальні виклики постіндустріального суспільства. Саме у праксеології відбулася систематизація й доповнення категорійно-понятійного апарату теорії життєдіяльності. Для цього проведено аналіз дій з відповідним виділенням її основних форм. Т. Котарбінський розглянув шляхи збільшення позитивних технічних якостей дії, серед яких основними, на його переконання, є ефективність, надійність, точність й економічність. Вчений виділив ряд принципів організації ефективною життєдіяльності, головними з яких він вважав активізацію та автоматизацію, піддав градації дії людини на засадах співвідношенням міри успішності дії і ступеня наближення до мети. Найважливішим критерієм ефективності життєдіяльності праксеологи вважають раціональність. Таким чином, ця наука досліджує умови, методи і загальні принципи будь-якої людської життєдіяльності та містить рекомендації, застосування яких сприятимуть підвищенню її ефективності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алгоритмы оптимизации проектных решений / Под ред. А. Половинкина. – М.: Энергия, 1976. – 264 с.
2. Альтшуллер Г. Творчество как точная наука. – М.: Сов. радио, 1979. – 184 с.
3. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике / Ш.А. Амонашвили. – М., 1996. – 466 с.
4. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г.Ананьев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. 446 с.
5. Антонюк Г. И. Социальное проектирование. – Минск: Наука и техника, 1978. – 127 с.
6. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования. – К.: МАУП, 2002. – 186 с.
7. Бенвенисте Г. Овладение политикой планирования. – М: Прогресс, 1990. – 304 с.
8. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности // Современная зарубежная социология (70-80-е гг.). – М.: Прогресс, 1993. – С. 124-151.
9. Бушуев С. Д., Гурин Э. А. Инвестиционные инструменты проектного менеджмента. – К.: УкрИНТЭИ, 1998. – 184 с.
10. Водопьянова В. И. Научная деятельность как технологический процесс // Вестник Моск. ун-та. Серия 7. – 1995. -№ 6. – С. 3-14.
11. Воинов П. Принципы поискового проектирования: Учеб. пособие. – Горький: ГТУ, 1982. – 75 с.
12. Геронимус Ю. В. Игра, модель, экономика. – М.: Знание, 1989. – 208 с.
13. Гидденс Э. Конструирование общества: очерк теории структурирования // Западная теоретическая социология 60-80 гг. – М.: Прогресс, 1989. – С. 34-42.

14. Грабарь М.И., Краснянская К. А. Применение математической статистики в педагогических исследованиях. Непараметрические методы / М.И.Грабарь, К.А. Краснянская. – М.: «Педагогика», 1977. – 233 с.
15. Гуд Г. Х., Макол Р. Э. Системотехника. Введение в проектирование больших систем. – М.: Наука, 1962. – 212 с.
16. Диксон Д. Проектирование систем: изобретательство, анализ, принятие решений. – М.: Мир, 1969. – 440 с.
17. Дронье А. Основні принципи успішного керівництва установою: Метод. рекомендації. – К.: УАДУ, 1995. – 80 с
18. Дудченко В. С, Макаревич В. Н. Социоинженерная деятельность, социальное проектирование, социальная технология // Марксистско-ленинская социология. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 271 с.
19. Дудченко В. С. Основы инновационной методологии. – М.: Наука, 1996. – 68 с.
20. Зайцев А. К. Внедрение социальных технологий в практику управления // Социальное развитие предприятия и работа с кадрами. – М.: Экономика, 1989. – С. 10-18.
21. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 317 с.
22. Зимняя И.А. Ключевые компетенции новая парадигма результата образования / И.А.Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34-42
23. Инновационный менеджмент: Метод. пособие. – К.: Рамо, 1991. – Ч. 1. – 112 с.
24. Каган М.С. Человеческая деятельность. (Опыт системного анализа) / М.С. Каган. – М.: Политиздат, 1974. – 433 с.

25. Кветной М.С. Человеческая деятельность: сущность, структура, типы (социологический аспект) / М.С. Кветной. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2014. – 233 с.
26. Колесникова И.А. Педагогическая праксеология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / И.А. Колесникова, Е.В.Титова. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 365 с.
27. Колпаков В. М. Методы управления: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 1997. – 160 с.
28. Комаров В. Н. Вопреки здравому смыслу? – М.: Детская литература, 1974. – 191 с.
29. Комаха Л. Г. Тадеуш Котарбінський як засновник праксеології / Л. Г. Комаха // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць ; гол. ред. В. В. Лях. – К. : Український центр духовної культури, 2001. – Вип. 25. – С. 103-111.
30. Кондрашов В. А. Новейший философский словарь / В. А. Кондрашов, Д. А. Чекалов, В. П. Копорулина. – 3-е. изд. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. – 668 с.
31. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Т. Котарбинский ; под ред. проф. Г. Х. Попова ; пер. с польск. Л. В. Васильева и В. И. Соколовского. – М. : Экономика, 1975. – 271 с.
32. Котляров И. В. Теоретические основы социального проектирования. – Минск: Наука и техника, 1989. – 198 с.
33. Красовский Ю. Д. Мир деловой игры: опыт обучения хозяйственных руководителей. – М.: Экономика, 1989. –175 с.
34. Кривцов А. М., Шеховцев В. В. Сетевое планирование и управление. – М.: Экономика, 1978. – 191 с.
35. Лапин И. И. Интенсификация инновационных процессов – стратегическая задача теории и практики нововведений // Инновационные процессы. – М.: Логос, 2012. – С. 3-21.

36. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, решения, технологии. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 272 с.
37. Лимаренко А. В. Законы организации и социальные алгоритмы. – Владивосток: Владос, 2009. – 192 с.
38. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Социология: Учеб. пособие / Под общ. ред. Н. В. Туленкова. – К.: МАУП, 1997. – 276 с.
39. Льовкіна О.Г. «Історичні трансформації філософії діяльності: від трансценденталізму до праксеології»: Монографія / О.Г. Льовкіна. – Ірпінь.: Національний університет ДПС України, 2011. – 270 с.
40. Льовкіна О.Г. Альтернативні шляхи розвитку суспільства в умовах сучасного глобалізованого світу / О.Г. Льовкіна // Практична філософія. – 2006. – №3 (№21). – С. 104-109.
41. Льовкіна О.Г. Етичне підґрунтя праксеології Т. Котарбінського / О.Г. Льовкіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 22 (35). – С.177-184.
42. Льовкіна О.Г. Практична філософія Т. Котарбінського як складова філософії Т. Котарбінського / О.Г. Льовкіна // Практична філософія. – 2009. – № 3 (№ 32). – С.224-229.
43. Льовкіна О.Г. Практична філософія Т.Котарбінського / О.Г. Льовкіна // Практична філософія. – 2009. – №1 (№30). – С. 98-103.
44. Льовкіна О.Г. Теорія агнології як складова праксеології Т. Котарбінського / О.Г. Льовкіна // Мультиверсум: Філософський альманах. – 2011. – №5 (103) – С.42-51.
45. Макаревич В. Н. Игровые методы в социологии: теория и алгоритмы. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 119 с.
46. Марков М. Технология и эффективность социального управления. – М.: Прогресс, 2012. – 267 с.
47. Матвиенко В. Я. Прогностика. – К.: Укр. пропілеї, 2010. – 520 с.

48. Матвієнко В. Я. Соціальні технології. – К.: Українські пропілеї, 2011. – 446 с.
49. Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. – М.: Дело, 2012. – 702 с.
50. Мир управления проектами / Под ред. Х. Решке, Х. Шелле. – М.: Алане, 1993. – 304 с.
51. Митчем К. Что такое философия техники? : Пер. с англ. / под ред. В.Г.Горохова. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 164 с.
52. Михайлова Е.Н. Праксеологический подход в деятельности социального педагога // Вестник ТГПУ. – 2013. – №1. – С. 34-38.
53. Михайлова Е.Н. Праксеологический подход в исследовательской деятельности педагога // Вестник ТГПУ. – 2006. – №10. – С. 24-27.
54. Михальченко М. І., Журавський В. С, Танчер В. В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К.: Логос, 1977. -180 с.
55. Нагорская М. Н. Деловые игры и эффективность управления производством / Отв. ред. Н. Г. Чумаченко. – К.: Наук. думка, 1992. – 176 с.
56. Нарский И. Тадеуш Котарбиньский как философ и ученый / И. Нарский // Котарбиньский Т. Избранные произведения. – М.: Издательство иностранной литературы, 1963. – 127 с.
57. Никитина Е. С. Семиотика / Е. С. Никитина. – М. : Академический Проект; Трикста, 2006. – 527 с.
58. Овечкин В.П. Основы построения теории технологического образования / В.П.Овечкин // Технологическое образование в школе и вузе в условиях модернизации образования: Материалы международной научно-практической конференции МПГУ. – М.: Изд-во «Эслан», 2013. – С. 33-57.
59. Овечкин В.П. Предметная среда человека / В.П.Овечкин // Технология. Творчество. Личность.: Материалы 9 Международной научно-практической конференции. – Курск: Из-во Курск. Гос. Ун., 2003. – С. 133-135.

60. Основы инновационного менеджмента: теория и практика: Учеб. пособие / Под ред. П. Н. Завлина и др. – М.: Экономика, 2000. – 475 с.
61. Патрушев В. И. Введение в теорию социальных технологий. – М.: ИКАР, 1998. – 200 с.
62. Перминов В. Я. Праксеологическое обоснование логики. – М.: Леголаз, 2013. – 286 с.
63. Плотницкий Ю. М. Теоретические и эмпирические модели социальных процессов: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Логос, 1998. – 280 с.
64. Поляк Д.А. Педагогические технологии в контексте философии техники / Д.А.Поляк // Материалы второй межвузовской конференции аспирантов и соискателей «Философия и наука». – Екатеринбург: УрГПУ, 2003. – С. 88-93.
65. Пригожий А. И. Нововведения: стимулы и последствия (социальные проблемы инноватики). – М.: Политиздат, 1989. – 271 с.
66. Пщоловский Т. Принципы совершенной деятельности. Введение в праксеологию : Пер. с. польск. / Т. Пщоловский. – К. 1993. – 272 с.
67. Розин В.М. Проектирование как объект философско-методологического исследования // Вопросы философии. – 2004. – № 10. – С. 100-111.
68. Ракитов А.И. Философские проблемы науки: Системный поход / А.И.Ракитов. – М.: Мысль, 1977. – 544 с.
69. Резник Ю. М. Социальная инженерия: предметная область и границы применения // Социологические исследования. -1994. – № 2. – С. 72-87.
70. Садовский В.Н. Основания общей теории систем / В.Н.Садовский. – М. _ Техника, 2013. – 338 с.
71. Сацков Н. Я. Методы и приемы деятельности менеджеров и бизнесменов. – Белая Церковь: Ин-т праксеологии, 1994. – 399 с.

72. Скотт Д. Конфликты и пути их разрешения. – К.: Внешторгиздат, 1991. – 190 с.
73. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред. А. Ю. Согомонова. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
74. Социальная инженерия: В 2 ч. – М.: Союз, 1994. – Ч. 1: Теоретико-методологические проблемы: Курс лекций / Под ред. Ю. М. Резника, В. В. Щербины. – 147 с.
75. Социальное управление: Словарь / Под ред. В. И. Добренькова, И. М. Слепенкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 208 с.
76. Социальные технологии: Толковый словарь / Отв. ред В. Н. Иванов. – Москва: Луч; Белгород: Центр социальных технологий, 2005. – 309 с.
77. Социологический энциклопедический словарь / Редактор-координатор Г. В. Осипов. – М.: НОРМА-ИНФРА-М. – 488 с.
78. Сурмин Ю. П. Методология анализа ситуаций. – К.: Центр инновации и развития, 1999. – 94 с.
79. Сурмин Ю. П. Проблемы конструирования, проверки и внедрения социальных технологий. – К.: Знание, 1989. – 16 с.
80. Сурмин Ю. П. Проблемы кризиса и антикризисных технологий // Грані. – 2000. – № 2(10). – С. 94-103.
81. Сурмин Ю. П. Социальный эксперимент: очерки методологии. – К.: Вища шк., 2011. – 222 с.
82. Сурмин Ю. П., Туленков Н. В. Методология и методы социологических исследований. – К.: МАУП, 2010. – 304 с.
83. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Теория социальных технологий. – К. МАУП, 2014. – 608 с.
84. Таранов П. С. Формулы смысла: неожиданные ракурсы афористики. – Донецк: Сталкер, 2007. – 496 с.
85. Тондл Д., Пейша И. Методологические аспекты системного проектирования // Вопросы философии. – 1982. – № 10. – С. 87.

86. Тощенко Ж. Т. Социология. – М.: Прометей, 2000. – 511 с.
87. Тощенко Ж. Т., Аитов Н. А., Лапин Н. И. Социальное проектирование. – М.: Мысль, 2011. – 254 с.
88. Туленков Н. В. Введение в теорию и практику менеджмента. – К.: МАУП, 1998. – 136 с.
89. Управленческое консультирование: В 2 т. – М.: Интерэкспорт. – Т. 2. – 1992. – 350 с.
90. Уткин Э.А. Антикризисное управление. – М.: Тандем, 1997. – 400 с.
91. Фролов С. Ф. Социология: сотрудничество и конфликты: Учеб. пособие. – М.: Юристъ, 1997. – 240 с.
92. Черкасов В. В. Проблемы риска в управленческой деятельности. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999. – 288 с.
93. Щёкин Г. В. Теория социального управления. – К.: МАУП, 1996. – 408 с.
94. Щербина В.В. Средства социологической диагностики в системе управления. – М.: Изд-во МГУ, 2013. – 120 с.
95. Яковец Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы. – М.: Наука. – 448 с.
96. Bandura A. Behavior theory and models man // American Psychologist. – №29. – P. 864.
97. Bandura A. Self system in reciprocal determinism // American Psychologist. – № 3. – 356-357.
98. Bandura A. Social cognitive theory moral thought and action. In W. M. Kurtiness (Ed.) Handbook moral behavior and development. – Vol. 1. – P. 45-103. – Hillsdale, NJ: Erlbaum.
99. Bandura A., Adams N. E., Hardy A. B & Howells G. N., (1980) Test generality self-efficacy theory // Cognitive Therapy and Research. – №4. – P. 39-66.
100. Dave R.H. Education permanente et programme scolaire / R.H.Dave. Hamburg: Institutde TUNESCO pour education, 1973. – 433 p.

101. Deci E.L. Effect of externally mediated rewards on intrinsic motivation / E.L.Deci // J. Pers. Soc. Psychol. – 1971. – V. 18. – P. 105-115.

102. Torrance E.P. The Torrance test of creative thinking: Technical-norm manual / E.P.Torrance. – 1074 p.